

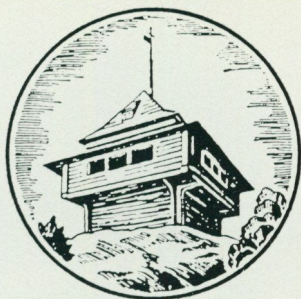
FATABUREN 1974

fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1974

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1974

Redaktion: Christian Axel-Nilsson • Nils Erik Bærendtz • Harald Hvarfner
• Skans Torsten Nilsson

Tryck: Kungl. Boktryckeriet P. A. Norstedt & Söner 1974

ISBN 91 7108 081 3

Pärmens färgbild: Avfärgning av huvudbyggnaden på Julita gård. Foto Ove
Hidemark 1974

Arkivguide för byggnadsforskare

Det kan finnas många anledningar att söka historiska fakta om byggnader. Vid inventeringar av husbestånd ger handlingar ur arkiv i regel många upplysningar som huset självt förtiger. Kunskap om äldre förhållanden kan vid ombyggnader och restaureeringar ge uppslag till hur man klarar sig med minsta möjliga ingrepp, vilket ofta både skyddar äldre delar av huset och sparar omkostnader.

Många husägare har rent personligt intresse av att lära känna något om sitt hus äldre historia, om gamla tomtgränser, ägoförhållanden och om människor som bott på platsen. Men detta intresse delas också av många andra människor. De kan vara intresserade av att veta något om det hus de bor i, men också om andra byggnader i grannskapet, en fabrik, en skola eller en frikyrka. För en del vaknar intresset för byggnaderna först när den invanda miljön blir hotad. Man slår sig samman i föreningar eller byalag och söker efter argument för att huset eller stadsdelen skall få bli kvar. Då räcker det inte alltid med uppgifter om hur huset varit utan det är ofta lika viktigt att få fram aktuella data om de boende och verksamheter just nu, ägarförhållanden, taxeringsvärden och gällande planer.

I alla delar av landet pågår för

närvarande kulturhistoriska bebyggelseinventeringar av olika slag, på bl. a. uppdrag av läns museerna, riksantikvarieämbetet eller de enskilda kommunerna. Inom avgränsade områden fotograferas och beskrivs varje byggnad och fastighet; materialet skall bilda underlag för kommande planering. Inventerare som står inför denna uppgift har ofta anledning att söka fram fakta ur arkiven.

Vi har alltså funnit skäl att göra en sammanställning över vad för slags olika arkivalier som kan tänkas vara till nytta, vad de har att ge och var de bör sökas. Sverige är ett ovanligt lyckligt lottat land i detta hänseende. Våra kyrkböcker som i regel sträcker sig till 1600-talet, vår lantmäteristyrkelse som samlat kartor sedan början av 1600-talet och våra utförliga mantalslängder, bouppteckningar och brandförsäkringsvärderingar utgör tillsammans ett enastående forskningsmaterial. Inte minst viktigt är att så mycket av såväl äldre som aktuella uppgifter är offentligt tillgängliga. Genom att sammanställa uppgifter av olika slag, hämtade från skilda arkiv, kan i många fall en förbluffande mångsidig bild av äldre förhållanden växa fram. Materialet är emellertid ojämnt, för vissa landsdelar är det utmärkt, för andra tunt och ibland kan material helt saknas. Om

man ställer samman dessa forskningsresultat med lättillgängliga uppgifter ur fastighetsregister, stadsingenjörskontorens och byggnadsnämndernas arkiv får man fram byggnadens hela historia ända till våra dagar.

Arkivforskandet ger emellertid mycket olika utdelning och vill man snabbt få resultat kanske man in-skränker sig till att söka fram fotografier och byggnadsritningar, eventuellt även brandförsäkringar.

En fråga som man naturligt ställer inför en byggnad eller fastighet är: *Hur såg fastigheten ut?* Under den frågan inordnar sig en rad olika aspekter: ägo gränser, markens beskaffenhet, husets eller husens fasader och planer, material, byggnadstid, till- och ombyggnader och eventuella rivningar. Kartor, beskrivningar, ritningar och gamla bilder kan ge svar på denna fråga.

Den andra huvudfrågan är: *Hur fungerade byggnaden?* Var det ett bostadshus, vem bodde där, hur många var de, vilka yrken hade de och vad ägde de? Eller om det gäller en stor arbetsplats som en industri, rör frågorna hur många som arbetade där, vad man tillverkade och om någon bodde i byggnaden. Svar på dessa frågor ger t. ex. brandförsäkringsvärderingar, mantalslängder, kyrkoböcker och bouppteckningar.

En tredje fråga kan man formulera ungefär så här: *Vad gäller idag?* Hur används byggnaden, krävs det några åtgärder för att den skall stå kvar och vilka planer gäller i området? I dessa sammanhang får man anledning att uppsöka fastighetsregister och olika handlingar i kommunernas arkiv.

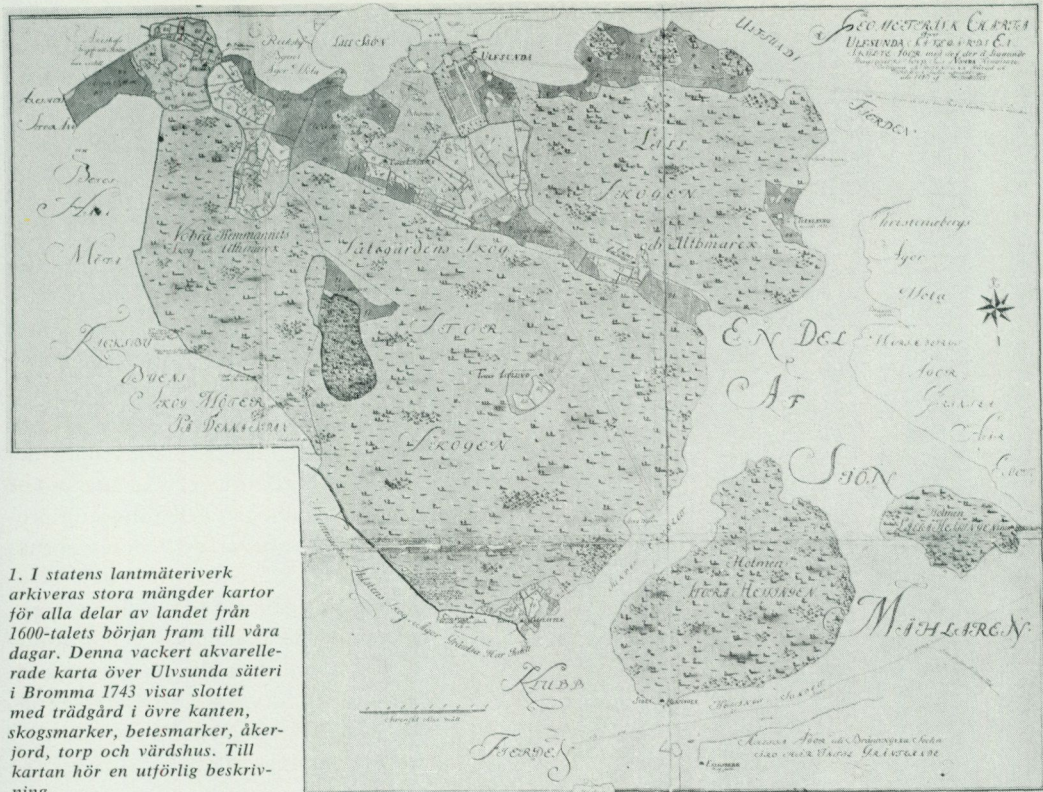
Hur såg fastigheten ut?

MARKEN

Kartor med ägo gränser och beskrivningar av markbeskaffenhet samt med angivande av byggnaders läge söker man i statens lantmäteriverks arkiv, f. d. lantmäteristyrelsen, i Stockholm (efter utlokalisering 1 juli 1975 i Gävle) eller i länsstyrelsernas lantmäterienheter. Kartor över olika delar av Sverige finns bevarade sedan 1600-talets början, dels översiktliga, dels detaljerade över mindre områden. I länsstyrelserna finns ofta även koncept till äldre lantmäterikartor som kan ge mer än de utförda kartorna. Till kartorna hör bilagda beskrivningar, en ofta förbisedd källa som kan ge värdefulla uppgifter. Man bör inte heller glömma de ekonomiska och topografiska kartorna, som Generalstaben började ge ut i tryck vid 1800-talets mitt. F. d. rikets allmänna kartverk, numera statens lantmäteriverks produktionsavdelning i Vällingby (också detta efter 1975 i Gävle) och krigsarkivet, Banérgatan 64, Stockholm, förvarar samtliga kartor av detta slag. Den aktuella ekonomiska kartan visar alla fastighetsgränser och byggnader samt ruiner, fornminnen m. m. Fastighetsgränserna på den ekonomiska kartans svartryck ajoudförs på lantmäteriets fastighetskarta, som förvaras på respektive länsstyrelse. Dessa nyare kartor ger god hjälp om man vill beskriva en sammanhängande miljö, men de är också en utmärkt utgångspunkt för studier av äldre kartmaterial.

För stadsbebyggelse finns en mängd kartmaterial i kommunernas

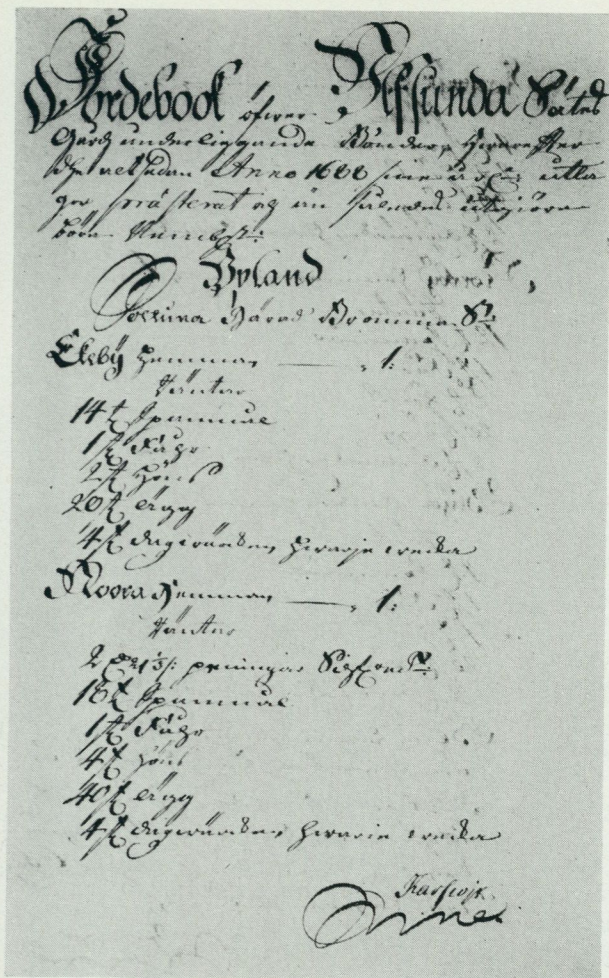
1. I statens lantmäteriverk arkiveras stora mängder kartor för alla delar av landet från 1600-talets början fram till våra dagar. Denna vackert akvarellade karta över Ulvsunda säteri i Bromma 1743 visar slottet med trädgård i övre kanten, skogsmarker, betesmarker, åkerjord, torp och vårdshus. Till kartan hör en utförlig beskrivning.

egna arkiv, men också särskilda publicerade kartserier såsom Gustaf Ljunggren: Atlas öfver Sveriges städer med deras alla egor och jordar jemte areal-beskrifningar (1862). Olika slag av kartor, stadsplaner, brandkartor, regleringskartor och tomtkartor från de senaste hundra åren förvaras i stadsingenjörskontorens arkiv i resp. kommun. Där kan också äldre material finnas, men i regel finns detta i stadsarkiven eller i stadens arkiv i resp. landsarkiv.

Stockholm, Borås, Eskilstuna, Gävle, Göteborg, Karlstad, Malmö, Norrköping, Uppsala, Västerås och Örebro har egna stadsarkiv, medan övri-

ga städernas arkiv inordnar sig under landsarkiven. Landsarkiven är sju till antalet och förlagda till Lund (Blekinge, Kristianstads, Malmöhus och Hallands län), Göteborg (Göteborgs och Bohus län, Älvsborgs, Skaraborgs och Värmlands län), Vadstena (Östergötlands, Jönköpings, Kronobergs och Kalmar län), Visby (Gotlands län), Uppsala (Stockholms, Uppsala, Södermanlands, Örebro, Västmanlands och Kopparbergs län), Östersund (Jämtlands län) samt till Härnösand (övriga Norrland). Landsarkiven mottar material från arkivbildande institutioner i regel när handlingarna blivit 100 år gamla.

2. Jordeböckerna ger upplysning om äldre jordegendomar kamerala förhållanden. De förvaras i kammararkivet i riksarkivet och i resp. landsarkiv. — En sida ur jordebok för Uppsunda sätesgård, Bromma sn, 1688 med uppgifter om underlydande gårdars dagsverksskyldighet. Riksarkivet.

Jordeböcker ger upplysningar om äldre jordegendomar kamerala förhållanden, antal mantal, skattepålagor och ägare. I dessa framgår om en gård var skatte-, krono- eller frälsehemman eller säteri. Kyrkans jord tas med först i samband med reduktionen på 1680-talet. De första jordeböckerna härstammar från 1500-talets mitt och serierna avslutas vid sekelskiftet 1900. De finns bevarade i

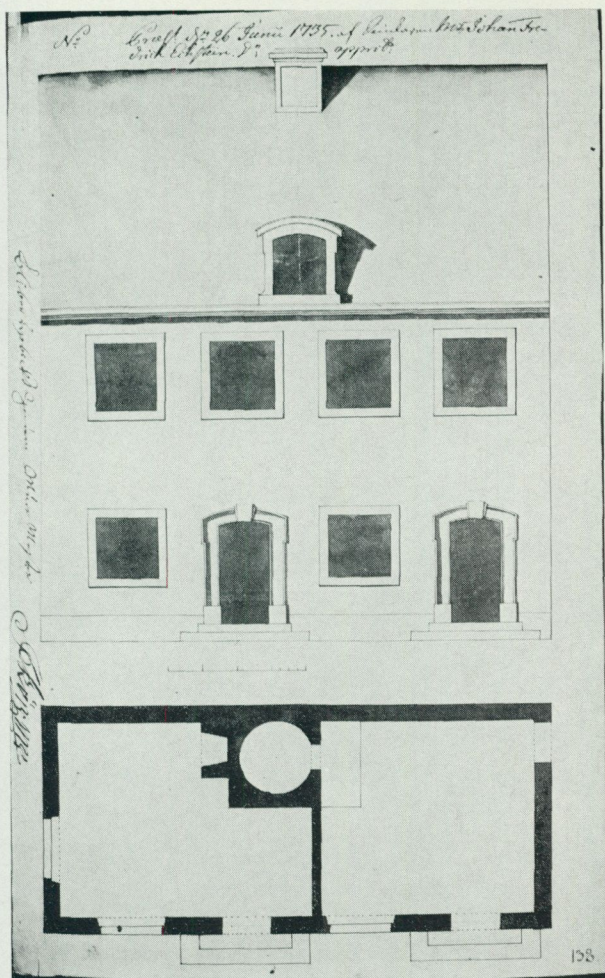
två exemplar, varav det ena är i Kammararkivet i riksarkivet, Fyrverkarbacken, Stockholm, och det andra i respektive landsarkiv.

Domböcker innehåller rättegångsprotokoll och kan berätta om ägotvister, arv och lagfarter. Man kan också få veta när en bonde trädde från sin gård för sina barn och "ställdes på undantag". Dessa handlingar finns också i två exemplar, det ena i landsarkiven och det andra i hovrätternas arkiv i Stockholm, Jönköping och Malmö. Svea hovrätts arkiv finns deponerat i riksarkivet. Senare tiders lagfartshandlingar och rättegångsprotokoll finns bevarade i domsagornas arkiv.

När det gäller städerna finner man motsvarande handlingar i rådhusrätternas arkiv. Handlingar beträffande äldre tider förvaras i stadsarkiven eller landsarkiven och för senare tid i respektive tingsrätts arkiv.

Tänkeböcker, de äldsta domböckerna, med uppgifter om ämbetsmän, burskap, ägoförändringar, biläggande av tvister m.m. finns för vissa städer under 1500- och 1600-talen. Eftersom de är mycket svårlästa hänvisas endast till dem som i sen tid utgivits i tryck, men även dessa bör användas med stor försiktighet eftersom bestämningen av hus, tomter och husägare är svårtolkade. Stockholms stads tänkeböcker finns i tryckt utgåva för åren 1474—1618; också för Arboga, Gävle, Jönköping, Nya Lödöse (Göteborg) och Vadstena finns tänkeböcker utgivna i tryck.

3. Byggnadsritningar för Stockholm finns redan från 1730-talet i byggnadsnämndens arkiv i Stockholms stadsarkiv. De äldre ritningarna är vackert akvarellerade och inbundna i stora skinnband. — Snickaren Fredrik Ecksteins hus i kv. Orgelpipan vid Klara kyrka, nybyggnadsritning godkänd 1735.

HUSET

Byggnadsritningar

Det är långtifrån alltid som nybyggnadsritningar finns bevarade. Många gånger får man därför nöja sig med ombyggnadsritningar eller uppmätningar. Ibland finns inga ritningar alls.

Landsbygden: Hela den äldre anonyma allmogebebyggelsen är uppförd utan ritningar. Uppmättningsrit-

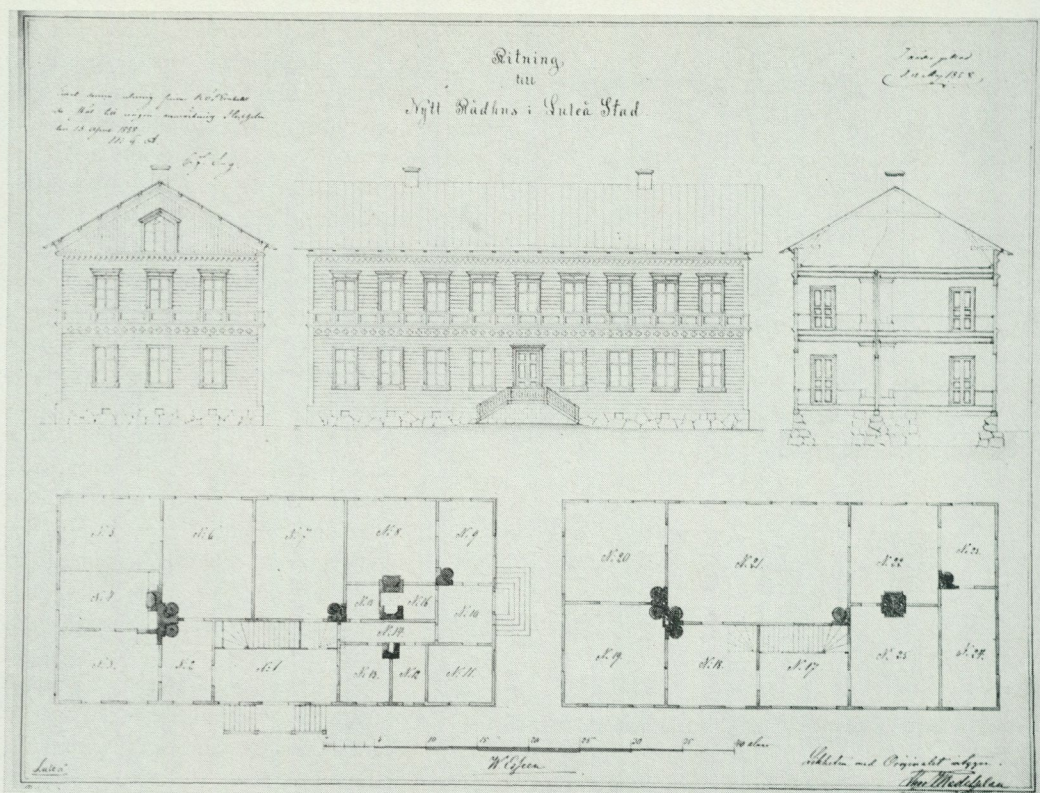
ningar av gårdar kan i vissa fall finnas i läns museerna eller i Nordiska museets arkiv. Ibland kan man i dessa arkiv hitta uppmätningar och fotografier av likartade byggnader i önskad trakt och av dessa få en viss ledning beträffande konstruktioner och byggnadsdetaljer.

Herrgårdar och andra större gårdar har liksom en del villor ofta egna arkiv, där ritningar finns bevarade. Också för herrgårdarna hänvisas till läns museernas arkiv och Nordiska museets arkiv. Byggnadsnämnderna kan i undantagsfall ha ombyggnadsritningar till större hus på landet, i synnerhet om de ligger i områden som senare inkorporerats med en tätort.

Städerna: Byggnadsritningar för städerna är lättast att finna för hus byggda efter 1874, det år då byggnadsstadgan för rikets städer fastställdes. I denna bestämdes att situationsplan samt plan-, sektions- och fasadritningar skulle inlämnas till respektive byggnadsnämnd, där dessa handlingar i regel ännu arkiveras. Där förvaras även kontinuerligt inkomna ombyggnads- och tillbyggnadsritningar, ordnade efter fastighetsbeteckningar (kvarter och tomtnummer, ibland stadsäga). En svårighet är att kvarters- och tomtbeteckningar vanligen ändrats ett flertal gånger. Stadsingenjörskontoren har förteckningar eller kartor som kan tjäna som nyckel till äldre beteckningar. Äldre byggnadsnämndsritningar förekommer mera sällan för områden i städernas utkanter.

För Stockholms innerstad finns ett mycket välbevarat material från 1730-talet till 1875, förvarat i bygg-

4. Överintendents-
ämbetets arkiv i
riksarkivet innehåller omfattande
ritningssamlingar
med både kyrkliga
och profana byggnader fram till 1918. Bland de senare finns institutionsbyggnader såsom rådhus, tingshus, läroverk, länsresidens samt vissa fängelser och sjukhus. Bilden visar fasad-, sektions- och planritningar till ett ovanligt anspråkslöst rådhus i trä för Luleå stad, utförda av W. Esseen 1858. Fotokopior förvaras i K-byråns arkiv i riksantikvarieämbetet.

nadsnämndens arkiv i Stockholms stadsarkiv. Senare material finns i byggnadsnämndens arkiv, centralarkivet i Tekniska nämndhuset, Flemingsgatan 2, Stockholm.

Städer med egna stadsarkiv kan själva förvara äldre ritningssamlingar, men gamla ritningar kan också ligga i byggnadsnämndernas arkiv inom kommunförvaltningen. Äldre ritningar kan dessutom sökas bland städernas handlingar i respektive landsarkiv. Många byggnadsnämnder har sina ritningar mikrofilmade.

I Nordiska museets arkiv finns uppmätningar och fotografier av äldre bebyggelse i flertalet svenska stä-

der. Detta material har insamlats sedan 1900-talets början men är ojämnt fördelat.

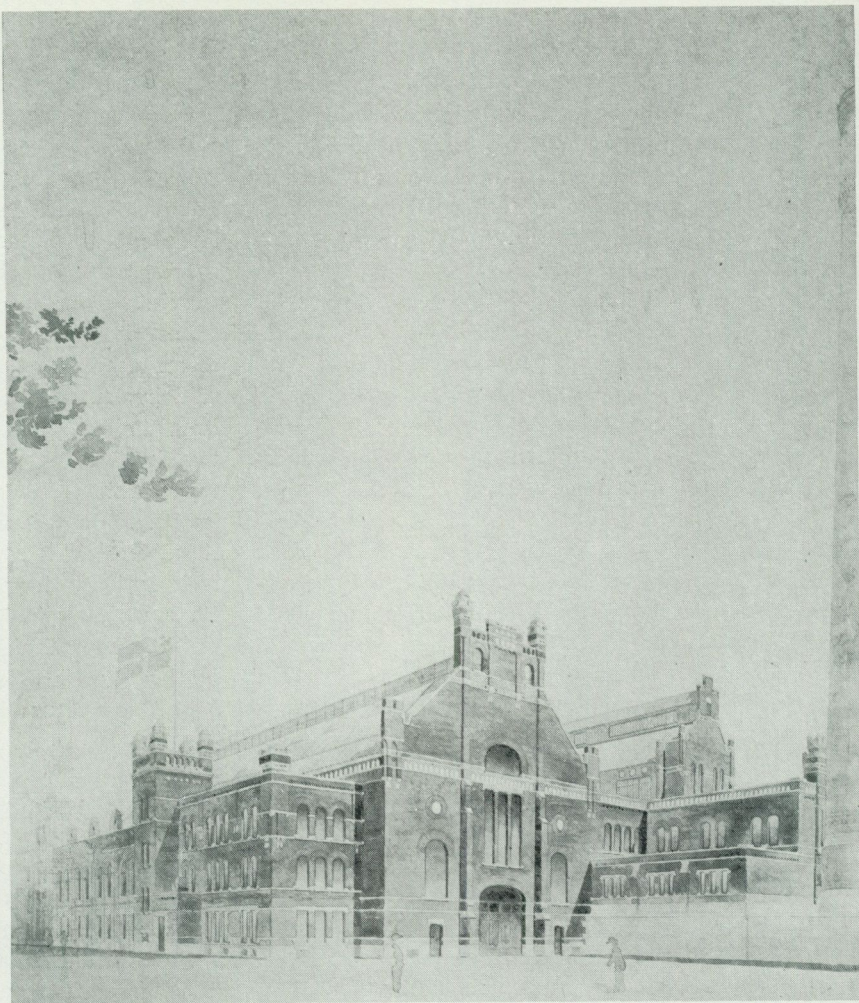
Statliga offentliga byggnader såsom länsresidens, läroverk, tingshus, fängelser, fyror och broar har sedan 1750-talet byggts under kontroll av Överintendentsämbetet (omorganiserat 1918 till byggnadsstyrelsen) och dess arkiv finns i riksarkivet, som har ett omfattande ritningsregister ordnat efter ort.

Äldre ritningar till regementsbyggnader är förvarade i krigsarkivet och nu aktuella ritningar i fortifikationsförvaltningens arkiv i Stockholm.

Gällande ritningar till statliga insti-

5. Många vackert utförda ritningar och akvarellerade perspektiv till byggnader av mera offentlig karaktär kan man finna inramade på väggarna i respektive byggnad eller på något centralkontor. Detta perspektiv till elverket i Värtan i Stockholm av arkitekten Ferdinand Boberg omkring 1900 hänger framme i Stockholms elverks huvudkontor vid Tulegatan, där också ritningsarkivet för elverk är att finna. Foto Stockholms stadsmuseum.

tutioner såsom teatrar, högskolor och sjukhus arkiveras i byggnadsstyrelsens intendenturbyrå, Karlavägen 100, Stockholm (sjukhusritningar finner man annars vanligen i landstingens arkiv, men för äldre tider i riksarkivet).

Statens järnvägar och postverket har egna arkiv där ritningar till stationshus, järnvägsbostäder respektive posthus förvaras.

Kyrkor byggdes i likhet med statliga offentliga byggnader under Överintendentsämbetets kontroll och ritningarna förvaras i dess arkiv i riksarkivet. Praktiskt taget alla ritningar från 1750-talet till idag finns avfotograferade i K-byråns arkiv i riksantikvarieämbetet. Det finns som regel innehållsrika kyrkoarkiv på pastors-expeditionerna, där man kan hitta både gamla och nya ritningar liksom

aldrig utförda ombyggnadsförslag. Ritningar efter 1918 finns i regel inte i original. Kopieringsdugliga ritningar till nya kyrkor är arkiverade i byggnadsnämnderna. Äldre handlingar rörande kyrkor finns såväl i kyrkoarkiven som i Antikvarisk-Topografiska Arkivet (ATA) i riksantikvarieämbetet.

Ritningar till *prästgårdar* finns för ungefär de senaste 100 åren i kyrkoarkiven på pastorsexpeditionerna. Äldre uppgifter kan sökas bland kyrkoräkenskaper och protokoll i landsarkiven. Åtskilligt material om prästgårdar finns också i Nordiska museet, bl. a. materialet från prästgårdsinventeringen, som påbörjades 1917, sedan en lönereform avskaffat prästernas egna jordbruk. För närvarande pågår prästgårdsinventeringar i flera län.

Ritningar till *folkskolor* är från och med folkskolereformen vid 1800-talets mitt förvarade i kyrkoarkiven på pastorsexpeditionerna.

Ritningar till *kommunala offentliga byggnader* såsom rådhus och stadshus finner man i allmänhet i byggnadsnämndernas arkiv, men äldre ritningar kan finnas i stadsarkiven eller i Överintendentsämbetets arkiv i riksarkivet. Till andra slag av kommunala byggnader hittar man ritningarna i fastighetskontorens arkiv eller i särskilda arkiv hos respektive kommuns elverk, gas- och vattenverk etc.

Något arkiv som systematiskt samlar handlingar och ritningar från *industrier* har ännu inte kommit till stånd. Tekniska museet har dock en omfattande ritningssamling, där i synnerhet ritningar till järnindustriens anläggningar är att finna.

Fotografier och avbildningar

Fotografier av byggnader och bebyggelsemiljöer kan finnas i länsmuseum och stadsarkivens bildarkiv eller i Nordiska museets arkiv. Material från Stockholm sökes bäst i Stockholms stadsmuseums arkiv, där även äldre målningar och teckningar är avfotograferade och ordnade kvartersvis. Göteborgsmaterial finns främst i Göteborgs historiska museums arkiv. Kyrkor finns vanligen väldokumenterade i ATA i riksantikvarieämbetet. Där är även ett fotoarkiv över profanbyggnader med topografiskt ordnade bilder från hela landet. Även K-byrån i riksantikvarieämbetet har ett fotoarkiv med både kyrkor och profana byggnader. Ett omfattande bildarkiv rörande industrier inom järnhanteringen finns i Jernkontoret i Stockholm. Sveriges Arkitekturmuseum har ett fotoarkiv över modern svensk byggnadskonst.

Specialsamlingar av ritningar, teckningar och gravyrer

Sveriges Arkitekturmuseum har stora samlingar byggnadsritningar från kända arkitekter under 1800- och 1900-talen, likaså handlingar och fotosamlingar från enskilda arkitekter och delar av Konstakademiens arkitektursamlingar. Ritningar av de främsta arkitekterna under 1600- och 1700-talen ingår emellertid i Tessin-Hårleman-samlingen, Cronstedt-samlingen och Eichhorn-samlingen i Nationalmuseum. Gravyrer, teckningar och kartor kan sökas såväl i Nationalmuseum som i kart- och planschavdelningarna vid Kungl Biblioteket och vid universitetsbiblioteken i Uppsala och Lund.

6. I Antikvarisk-Topografiska Arkivet (ATA) i riksantikvarieämbetet har sedan 1890-talet systematiskt insamlats fotografier, andra bilder och handlingar rörande kyrkor i Sverige. Även profana byggnader är representerade. Interiören i Södra Råda kyrka, Värmland, foto 1960.

Specialsamlingarna är många. Ett exempel på en av de större är Nils Månsson Mandelgrens samling av avritningar av såväl kyrkor som profanbyggnader, fornminnen m. m. bevarad i Folklivsarkivet i Lund.

Register över byggnadsritningar

I Nationalmuseum (gravvirsalen) finns ett register över byggnadsritningar som förvaras i Nationalmuseum, Slottsarkivet, Övedskloster, Bällingsamlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Kungl. Biblioteket samt i Överintendentsämbetets handlingar i riksarkivet.

Ett register över Överintendentsämbetets ritningssamling har nyligen

utarbetats på uppdrag av Sveriges Arkitekturmuseum. Denna institution strävar att utarbete ett centralregister över svenska byggnadsritningar. Ritningssamlingen i Stockholms stadsmuseum är färdigregistrerad. Av krigsarkivets material har stads- och befästningsplaner samt tält och byggnader förtecknats, medan den Wermingska samlingen av äldre stadsplaner är under arbete. Detta register finns tillgängligt i Arkitekturmuseum.

Ett annat register i Arkitekturmuseum innehåller alla uppgifter om arkitekter och byggnader som förekommer i Teknisk tidskrifts avdelning för arkitektur.

Hur fungerade byggnaden?

Brandförsäkringshandlingar

Brandförsäkringshandlingar kan ofta vara de mest utförliga källorna till kunskap om äldre hus. I dessa finner man uppgifter om antalet hus på en viss tomt, byggnadsmaterial, mått, antal våningar, funktion, antal eldstäder och invändiga ytskikt (bjälktak, gipstak, stengolv etc.) Ibland ingår schematiska planer över anläggningarna eller husen, stundom med be-teckningar på rummen. Ofta beskrivs byggnader i termer som "i kammaren till vänster om förstugan" och därmed får man upplysning om rummens läge. Brandförsäkringen utmynnar i en värdering. Så snart fastighetsens värde ändrats har nya handlingar utfärdats. Varje fastighet kan alltså beskrivas vid ett flertal tillfällen och därigenom får man uppgifter rörande om- och tillbyggnader, ägoförhållanden samt bränder.

Landsbygden: Representativa byggnader på landet, herrgårdar och större gårdar har från 1782 vanligen varit försäkrade i Brandförsäkringsverket (förut kallat Allmänna Brandförsäkringsverket för Byggnader å landet), Strandvägen 19, Stockholm, där det finns ett stort arkiv.

Många bondgårdar har varit försäkrade i något av de lokala brandförsäkringskontor som vid 1800-talets mitt började bli vanliga i varje län. Värderingshandlingarna bör finnas i kontorens egna arkiv i den mån dessa bevarats, men ofta händer det att man inte hittar någonting efter de lokala brandförsäkringskontoren.

Många mindre byggnader har givetvis aldrig försäkrats.

Städerna: Fastigheter i Stockholm har i allmänhet försäkrats i Stockholms stads brandförsäkringskontor, Mynttorget 4, där ett mycket välordnat arkiv finns med handlingar från 1740-talet och framåt.

Byggnader i landsortsstäder har fram till 1828 försäkrats i det ovan nämnda Brandförsäkringsverket, men rörande dessa finns endast schematiska protokoll samt brandkartor bevarade.

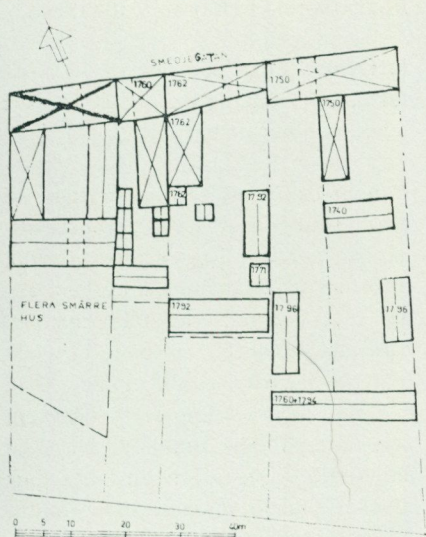
Byggnader i städer har sedan 1828 varit försäkrade i Städernas Allmänna Brandstodsbolag och dess arkiv är bevarat i Stockholms stadsarkiv. En nyckel till handlingar 1828—1847 i detta arkiv finns i Nordiska museet hos arkivarien, nämligen register över de försäkringshandlingar som är bevarade. De är upptagna stadsvis med angivande av försäkringsnummer, år och fastighetsbe-teckning.

Rörande ett antal städer, däribland Jönköping, finns också värderingshandlingar från före 1828 i Städernas Allmänna Brandstodsbolags arkiv i Stockholms stadsarkiv. Ytterligare en möjlighet att finna handlingar av detta slag är Westinska samlingen i Uppsala universitetsbibliotek, där stora mängder värderingshandlingar bland annat från Stockholm kommit att bli förvarade. I Stockholms stadsmuseums arkiv finns ett register över Westinska samlingens värderingshandlingar rörande Stockholm.

Även vissa städer, t. ex. Uppsala har sedan 1800-talet haft lokala brandstodskontor. (Se ovan under landsbygden.)

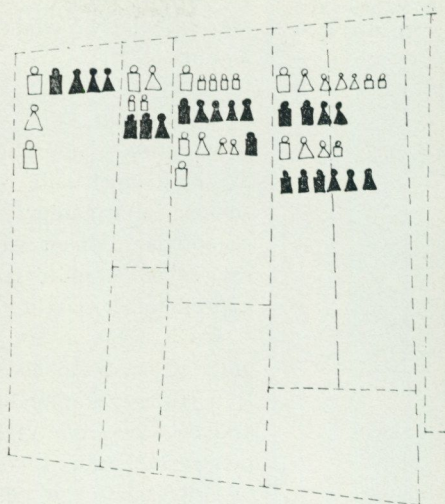
Industribyggnader har ofta försäkrats i Svenska Skadeförsäkringsföreningen

Bebyggelsestrukturen i kvarteret Arkadien år 1800

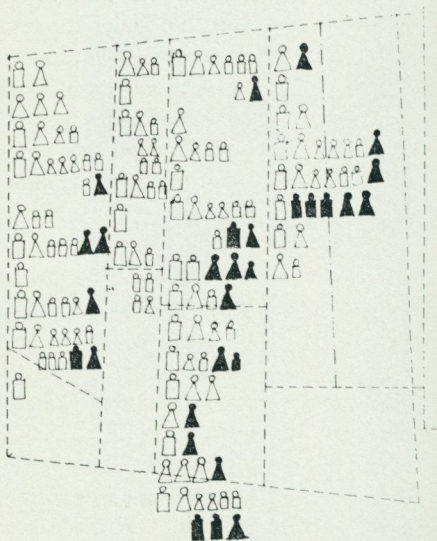
- Bostadshus
- Uthus, förråd
- 1762 Byggnadsår
- - - - - Dåtida tomtragranser
- ..... Nutida tomtragranser genom utfyllnader

Boendestruktur i kvarteret Arkadien 1828

- Man
- Kvinna
- Flicka
- Gosse
- Tjänstefolk

7. Uppgifter från brandförsäkringar och mantalslängder kan sammanställas och ge en intressant bild av den gamla strukturen. Övan till vänster borgargårdarna i kvarteret Arkadien (f. d. Torgkvarteret) vid Smedjegatan i Jönköping rekonstruerade enligt brandförsäkringar från slutet av 1700-talet och tidigt 1800-tal (i Städernas arkiv i Stockholms stadsarkiv). Till höger de boende i kvarteret 1828 och 1880 inritade på en karta över tomterna, enligt mantalslängder i riksarkivet. Det framgår tydligt hur den gamla köpstadsens struktur förändrades i och med industrialismen. Ur Arkitekturskolans skrift "Centrala Jönköping — en användningsplan" i serien Den nordiska trästaden (1972).

Boendestrukturen i kv Arkadien 1880

och dess arkiv finns förvarade i försäkringsbolaget Skandias arkiv i Norrköping.

Syneprotokoll

Syneprotokoll upprättades vid byte av tjänsteinnehavare på militära boställen, prästgårdar och kronans egendomar. För en del typer av hus, som saknar brandförsäkringar, är syneprotokollen särskilt viktiga.

Synehandlingar för officers- och underofficersboställen från Krigskollegii Husesynekontor bevaras i krigsarkivet. Dessa omfattar en tvåhundraårsperiod från 1700-talets början till 1800-talets slut och berör 3 000 svenska och 600 finska boställen för militärer med rang från korpral till överste. För soldattorpen finns särskilda torpsyneprotokoll, upprättade i två exemplar, det ena förvarat i krigsarkivets regementsarkiv och det andra i respektive länsstyrelse. Protokollen ger beträffande torpen betydligt mindre detaljerade uppgifter än vad som gäller för boställena, ofta är de också svårare att identifiera. Många av dessa boställen och torp har under det senaste århundradet använts civilt och uppgiften om deras ursprungliga funktion fallit i glömska.

För kyrkans byggnader såsom prästgårdar kan man hitta "av- och tillträdessyner" i landsarkiven eller för senare tid på pastorsexpeditionerna.

Syneprotokoll från 1600- och 1700-talen kan för mer representativa byggnader i statlig ägo på landet, t. ex. kungsgårdar, finnas i Kammarkollegii arkiv i riksarkivet eller i landsarkiven.

BOSTADSHUSET OCH MÄNNISKORNA

Det finns olika sätt att ta reda på fakta om människorna som bott i husen och hur de har levat.

Bouppteckningar, som upprättas vid ett dödsfall för att beskatta boets tillgångar, var förr i tiden mycket mera utförliga än de är nu. I stora hem anges ofta inventarierna från rum till rum med uppgifter om både färg och material i gardiner och möbler. Ofta får man också rummets benämning och därmed dess funktion. Det kan emellertid vara svårt att veta hur mycket som är undantaget av andra hushållsmedlemmars personliga egendom. Gårdens storlek och antalet husdjur framgår också av dessa handlingar. För medellösa uppges att ingenting fanns att förteckna. Bouppteckningar förvaras i domsagornas arkiv och för äldre tider i häradsrätternas arkiv som överförts till landsarkiven (jmf s. 31). Bouppteckningar efter personer som bott i Stockholm finns bevarade från 1600-talet fram till omkring 1930 i Stockholms stadsarkiv. Adelns bouppteckningar fram till 1916 finns vanligen i hovrätternas arkiv i Jönköping och Stockholm (riksarkivet). Härifrån undantages adliga bouppteckningar från Skåne och Blekinge åren 1851—1917 vilka förvaras i hovrätten i Malmö.

Mantalslängder är listor över skattepliktiga hushåll och finns i regel från 1600-talet och till vår tid. I äldre tid nämns endast antalet familjemedlemmar (hustru, söner, döttrar, drängar och pigor) under husfaderns namn; barn under 14 år och gamla över 64

981 Transport		4289 10
<u>Nr 7. i Hamnellernas rum.</u>		
1 Hörn soffor	6	
1 Byrå med Marmorskåp	15	
1 Toilett-spegel af Mahogny	8	
8 st. Svarta Rottens Stolar	16	
2 hvita förfärd bord	1	
1 hvitt Bord	1	
1 Nattbord	50	
1 Comod	1	
1 Sall	25	
1 Taffel på vägg	25	
1 Golfmatta	50	
1 Sängenshänga	2	51 50
<u>i Östra Gängen</u>		
1 Hagbord	8	
1 Lyskta	1	9
<u>Norra Väningen</u>		
<u>Sängkammaren</u>		
1 Soffa med 5 stolar	20	
1 Draghästa	4	
1 Bord med bricka	2	
1 Nattbord af Mahogny	5	
1 Comod	3	
1 Toilett Spegel	4	
4 Taffel	2	
1 Sall, grönmålad	15	40 15
Transport		4289 75

8. Bouppteckningar
är ibland mycket
detaljrika vilket gör
att man kan följa
inventarierna i rum
efter rum, särskilt i
större hus. Sida ur
bouppteckning efter
brukspatron Jan
Fröding i Alsters
bruk, Karlstads
landsförsamling,
1858. Göteborgs
landsarkiv.

år anges i regel inte alls. På 1700-talet börjar man ta med och namnge samtliga hushållsmedlemmar. Förteckningen upprättades sockenvis, by efter by, gård efter gård, hushåll efter hushåll. Uppgifternas art växlar. Gårdens storlek anges i mantal. Tidvis uppges antalet husdjur, hur många kannor brännvin som brännes, om personerna röker tobak eller bär guldklocka, allt avsett som underlag för bedömande av förmögenhet och skatt.

Från 1700-talets mitt finns för vissa delar av landet och från omkring 1810 obligatoriskt parallellt med mantalslängderna särskilda verifikationer till länsräkenskaperna, *taxeringslängder*, som ger mer detaljerade upplysningar om ekonomiska förhållanden och ibland vissa beskrivningar av byggnaderna, till exempel hur många fönsterluster som finns i huset och om det är försett med sidenmöbler. Mantalslängder och taxeringslängder för hela landet finns i riksarkivet och dublettexemplar i landsarkiven och vad Stockholm beträffar i Stockholms stadsarkiv.

Kyrkoböckerna, födelse-, vigsel- och dödböcker samt in- och utflyttningslängder, ger närmare upplysningar om de människor som bott i husen. Dessa handlingar finns i landsarkiven och för Stockholm i stadsarkivet. För de senaste hundra åren finns kyrkoarkiven kvar på församlingarnas pastorsexpeditioner.

Husförhörslängderna är den kyrkliga motsvarigheten till mantalslängderna. Hushållens alla medlemmar är förtecknade här, oavsett ålder, och i

stället för uppgifter om yttre rikedomar finner man under äldre tider anteckningar om hur ofta man tog nattvarden, moralisk vandel (om dålig) och läskunnighet. Husförhörslängderna finns liksom övriga kyrkoböcker i landsarkiven. För dessa handlingar gäller att något förenklade dublettexemplar finns för tiden från 1860 till 1946 i statistiska centralbyråns arkiv, Karlavägen 100, Stockholm.

Arkivhandlingar som mantalslängder och kyrkoböcker finns mikrofilmade i länsbibliotekens ägo. Dessa filmer lånas ut till övriga bibliotek som har läsapparat. Härigenom besparas forskaren mödan att bege sig till landsarkiven.

FABRIKEN OCH ARBETARNA

Mantalslängder, kyrkoböcker och försäkringshandlingar kan också ge många uppgifter om bruksbyggnader, fabriker och andra slag av nyttobyggnader. Man får i regel veta en del om ägaren eller nyttjaren och ibland om antalet anställda. Men i dessa sammanhang finns också andra handlingar att tillgå.

Fabriksberättelser (från början Hallrättens berättelser) finns i Kommerskollegii arkiv i riksarkivet för varje år alltifrån 1738 då Manufakturkontoret inrättades. Dessa uppgifter, som också går under namnet *industristatistik*, finns kontinuerligt fram till 1923, då dessa längder övertogs av statistiska centralbyrån. Uppgifterna varierar för olika tider, men ofta får man reda på vad för slags industri det gäller, uppgifter om produktionsvärde och omfång, ny- och tillbyggnader under året och antalet an-

ställda. Rör det sig om en textilfabrik under 1700-talet kan man hitta helt oblekta tygprover fästade vid papperet. Dessa handlingar är ordnade efter ort och anläggningens eller ägarens namn. Vill man ha mer detaljerade uppgifter kan man hitta fakta om understöd och lån i Manufakturkontorets räkenskaper och registratur eller i motsvarande handlingar i kommerskollegii manufakturdiskontkontors arkiv.

Uppgifter om arbetarnas förhållande och om anslutning till fackföreningar kan man få i Arbetarrörelsens arkiv, Upplandsgatan 4, Stockholm.

Vad gäller idag?

Är man intresserad av en byggnads eller ett kvarters historia ligger det nära till hands att också vara intresserad av dess fortbestånd. En rad offentliga data finns här att tillgå. Varje fastighet ingår i ett *fastighetsregister*: Fastigheter på landet är upptagna i jordregister med s. k. upplägg för varje hemman eller jordeboksenhet (enligt 1908 års jordregisterförordning) som förs av överlantmätares vid länsstyrelsen. Fastigheter i tätort står i *stadsregister*, som förs av respektive stadsingenjörskontor (enligt 1917 års lag om fastighetsbildning). I dessa får man oftast uppgifter om standard, tekniskt skick, fastighetsvärde, ägare, antal hyresgäster och verksamheter. Mer innehållsrikt är emellertid *fastighetstaxeringsregistret* som förs vid länsstyrelsens datakontor, dels för fastighetstaxering, dels för folkbokföring, med mycket

omfattande datainnehåll: ägare, förvärvsdag, köpesumma, hustyp, byggnadsår, standard, areal, antal byggnader, taxeringsvärde, byggnadsvärde, lägenhetsfördelning, hyra kr/kvm i genomsnitt m. m. Detta dataregister finns att tillgå i utskrift dels på länsstyrelsen, dels i lokala skattemyndigheten; det kan också finnas i stadsingenjörskontoret. Detta gäller också ett dataregister, det s. k. kameralbandet, som utgör underlag för mantalslängderna med uppgifter om boende i varje fastighet. Vissa städer har egna statistiska kontor, som kan tillhandahålla olika slag av befolkningsuppgifter.

Under senare år har publicerats några användbara böcker om var man kan finna aktuella data i offentliga arkiv, t. ex. Owe Salomonsson, *Offentliga data. Uppgifter om dataregister för forskning, marknadsföring och samhällsplanering* (1971), samt Erland Hofsten, *Vägvisare i svensk statistik* (1971).

Uppgifter om *gällande stadsplaner och aktuella utredningar* som berör ett område får man genom kommunens stadsarkitektkontor eller stadsingenjörskontor. Aktuella förslag till fastighetsändringar och planer ställs ut av kommunen som information till berörda parter och till allmänheten.

Tryckta böcker

Till sist vill vi nämna något om det oerhört rika material som står till förfogande när det gäller tryckta skrifter. Vi behandlar emellertid inte speciallitteratur om enskilda byggnader eller olika arkitekter, utan koncentre-

rar oss på några allmänna översiktsverk.

En typ av skrifter är att betrakta som tryckta urkunder och till dessa hör *adresskalendrar och topografisk-statistiska översikter*. De förra finns ofta tryckta från och med slutet av 1800-talet eller början av detta sekel (för Stockholm från 1800-talets mitt) och i dessa ingår ofta en del som fastighet för fastighet talar om vem som var ägare och vilka hyresgäster och verksamheter som fanns där. I Stockholm har sedan 1926 givits ut registret *Röda Boken* med uppgifter om boende och verksamheter förtecknade efter adress.

Parallellt med uppbyggnaden av det svenska kartverket publicerades från och med 1800-talets mitt topografisk-statistiska (och ibland historiska) översikter, dels för hela landet såsom Historiskt, geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige, 1—8 (1859—66) och Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige (1882—83), dels mer detaljerade beskrivningar för olika härader, fögderier eller liknande områden. Dessa böcker ger ofta upplysningar om enskilda gårdar på landsbygden (näringsar, vegetation, ägare, ibland uppgifter om husen, hur de är byggda, tidigare ägare etc). Upplysningar om var böcker av detta slag finns, kan man säkerligen få i kommun- eller länsbiblioteken; Kungl. Biblioteket i Stockholm har dem i alla händelser katalogiserade. (Se litteraturlista s. 68)

I samband med kommunreformerna 1952—72 och 100-årsjubileet av kommunallagstiftningen 1966 har åtskilliga kommuner givit ut historiker över sin kommun, som kan innehålla

bebyggelsehistoriska uppgifter och hänvisningar. En rad städer har också publicerat större stadshistoriska verk.

Forskar man i ett hus historia kan man ofta ha användning för standardverk om vissa typer av byggnader, och även om det eftersökta huset inte är med kan man hitta liknande byggnader i samma trakt. I inledningarna till exemplen i följande avsnitt nämns några övergripande arbeten.

Som nämnts inledningsvis har en mängd byggnadsinventeringar utförts för olika delar av landet och man kan genom landsantikvarierna eller landsantikvarieavdelningen (L-avd.) vid riksantikvarieämbetet få reda på om byggnaderna i den aktuella trakten behandlats i dessa sammanhang. Är så fallet, har man i regel en väl förberedd utgångspunkt för sina forskningar. Några av inventeringarna är särskilt lättillgängliga och publice-rade med listor över alla hus i området och uppgifter om dessa. Detta gäller emellertid huvudsakligen städerna. Med upplysningar om *varje byggnad* i stadens centrala delar har en rad stadsinventeringar offentliggjorts: Stadsbildens framtid (Uppsala 1964), Storgatan i Vimmerby (1965), Lunds stadsbild (1968) och Örebro — kulturhistorisk byggnadsinventering (1973). I Stockholm publicerades redan 1916 Ragnar Josephsons bok *Borgarhus i Gamla Stockholm* med uppgifter om alla hus inom Staden mellan broarna. Inventeringen *Malmarna*, utgiven av Stockholms byggnadsnämnd 1970, ger uppgifter om byggnadsår, byggherre, byggmästare och arkitekt för samtliga byggnader i innerstan utanför Gamla stan. Mer detaljerade byggnadsinventeringar

har givits ut av Stockholms stadsmuseum rörande Katarinaberget (1972) och delar av Östermalm och Vasastaden (1974).

Det vanliga har annars varit att man presenterat kulturhistoriska bebyggelseinventeringar med endast särskilt utvalda objekt såsom i skrifter om Karlskrona (1970), Landskrona (1960), Gävle (1974) och Umeå (1974). I skriftserien Den nordiska trästaden har Konsthögskolans arkitekturskola givit ut ett stort antal publikationer om svenska städer, däribland en översiktlig inventering av

samtliga trästäder (i Trästäder i Norden 1972).

Den oerfarne forskaren kommer att möta en rad svårigheter och i många fall kan han säkert få hjälp av vänliga arkivtjänstemän. Ett problem bör han emellertid från början vara beredd på, nämligen svårigheten att tyda äldre handskrifter. Sist i denna uppsats lämnar vi anvisningar om lämplig litteratur i handskriftsläsning, men också om hur man tolkar och översätter gamla mått- och viktangivelser samt penningvärden. Där finns också flera handledningar i arkivforskning upptagna.

EXEMPELSAMLING

Vi har vänt oss till en rad byggnadshistoriker — Torbjörn Almquist, Henrik O Andersson, Ove Hidemark, Marie Nisser, Sten Rentzhog, Lena Simonsson, Lars Sjöberg, Göran Söderström och R. Axel Unnerbäck — och bett dem redovisa ett eller flera objekt från sina forskningsfält. Vi har valt byggnader av vanligt slag för att de skall kunna tjäna som modeller för hur forskning kan bedrivas och ge anvisning om vilka arkiv som kan användas. Var och en har haft ett speciellt syfte och arkivmaterialet har sökts med detta syfte för ögonen. Man kan därför utgå från att det i de flesta fall finns ytterligare handlingar att tillgå fast dessa inte i det aktuella fallet ansetts nödvändiga. Vi har strävat att ange källor av allmängiltigt slag men ej slumpartade fynd i litteratur, brevsamlingar etc.

Anonym allmogebebyggelse

För denna grupp byggnader finns aldrig några nybyggnadsritningar eftersom de uppfördes i enlighet med generella plantyper och ett på orten godtaget mönster. Har huset ombyggt under sen tid kan ombyggnadshandlingar finnas i byggnadsnämndens arkiv, i synnerhet om huset då legat i eller vid ett samhälle. Uppmåtningsritningar finns endast i enstaka fall i läns museerna eller i Nordiska museets arkiv. I Sigurd Erixons stora verk, Svensk byggnadskultur, Sthlm 1947, finns en översikt över allmogebebyggelse i landet. Svenska gods och gårdar, 47 band, 1935—1943, utg. av Wald. von Sydow och Sten Björkman ger en illustrerad katalog av samtida gårdsbestånd.

9. I Nordiska museets arkiv finns fotografier och uppmätningar av gårdar ordnade sockenvis. Genom att fältundersökningarna började mycket tidigt och gärna koncentrerade sig på ålderdomlig bebyggelse, när man långt tillbaka i tiden. Hannäs gård i Lilla Malma sn, Södermanland, fotografierad 1909 av Axel Nilsson.

Hannäs, 1/4 mantals hemman, Lilla Malma sn, Södermanland

Kartor utvisande gårdens läge 1678 och 1686 finns i statens lantmäteriverk. Utförlig karta med uppgifter om markens beskaffenhet 1912 i samma arkiv.

Jordeböcker i Kammararkivet i riksarkivet ger uppgifter om ägoförhållanden och skatteskylldighet t.ex. 1697, 1718, 1727, 1878 (alla årgångar ej genomgångna, säkert finns mer att hämta). I dessa böcker får man reda på att gården först betalt skatt till kronan och omkring 1720 blivit frälsegård under närbeläget säteri, under 1800-talet arrendegård.

Uppmåtningsritningar (plan och sektion) samt *exteriörfotografier* 1906 och 1909 i Nordiska museets arkiv.

Mantalslängder i riksarkivet, vissa år genomgångna. Mantalslängder finns också i Uppsala landsarkiv.

Kyrkoböcker för de senaste 100 åren i Lilla Malma församling och dessförinnan i Uppsala landsarkiv.

Bouppteckningar saknas under den tid vi sökte dem, nämligen mellan 1830—1860 då ingen innehavare dog i stugan. För att få ett ungefärligt begrepp om vad man kunde äga i en gård av detta slag, har jämförande studier gjorts i bouppteckningar från gårdar på 1/4 mantal (Hannäs storlek) i samma trakt.

Materialet framtaget för utställningen Svensk bostad i Nordiska museet.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Torpet Pärlanda, enkelstuga i Björnlunda sn, Södermanland

Syfte: Försök till datering av manbyggnad, uthus och odlingsmark.

Lantmäterikartor fr. o. m. 1600-talet i statens lantmäteriverk samt *avstyckningshandlingar* och *lantmäterikartor* i lantmäterienheten i Nyköping visar att marken till 1914 tillhörde angränsande herrgård samt var obebyggd före 1700-talets slut. 1800-talets kartor visar detaljerat manbyggnadens och uthusens placering, liksom vägar och tillhörande åkerlappar.

Jordeböcker (Kammararkivet i riksarkivet) ger upplysning om när första gången en torpare finns på gården, mellan 1780 och 1790. Sviten av jordeböcker är starkt gallrad.

Mantalslängder (riksarkivet) ger upplysning om boende särskilt under 1800-talet.

Sammanläggningshandlingar (lantmäteriverket) visar att gården 1952 lades samman med grannortet och enkelstugan upphörde att vara permanentbostad.

Fotografi och text i volymen Svenska gods och gårdar, 14, 1940, ger uppgifter om gården vid 1930-talets slut.

Byggnadsundersökningar visar att huset sannolikt är det första på platsen, har fått vissa fönster förstorade och ett norrfönster igensatt samt att vissa dörrar av 1600-talstyp sannolikt utmönstrats från huvudgården när torpet skulle uppföras.

Undersökningar av bevarade grunder ger stöd för tolkningen av äldre kartmaterial, fynd av en slipsten daterad 1797 ger indicier för torpets hävdande vid 1700-talets slut.

Intervjuer med barn till äldre brukare ger datering av vissa av uthusen, verandan och fruktträdgården.

Kyrkböcker är ännu inte genomgångna, men torde i huvudsak ge personhistoriska upplysningar.

Undersökningen har motiverats av att torpet ägs av för:s släkt.

Göran Söderström

Slott och herrgårdar

Om slott och herrgårdar finns en omfattande tryckt *litteratur* av skiftande art från gods- och byggnadshistoriska utredningar till allmänt hållna kulturhistoriska eller personhistoriska skildringar. Man gör klokt i att börja sina forskningar med en genomgång främst av samlingsverk och äldre topografisk litteratur. — Se Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början (1908—10, ny samling 1922—23, ny följd 1932—34) och Allhems Slott och herresäten i Sverige (1966—71). I dessa rikt illustrerade verk skildras främst ägarhistoria, mangårdshusens byggnadshistoria och inredning. Bland äldre verk i genren kan nämnas P. O. G. Eneroth—Fr. Richard, *Herregårdar och slott uti Södermanland* (1864—69), G. Ljunggren, *Skånska herregårdar* (1852—63) och Ulrik Thersner, *Fordna och närvarande Sverige* (från 1817), alla med litografiska planscher. Användbar är också Erik Åkerhielm, *Svenska gods och gårdar* (1924), en omfattande herrgårdskatalog i bild och text. En ovärderlig källa är Erik Dahlbergs stora planschverk *Suecia antiqua et hodierna*, påbörjat ca 1660 och utgivet vid 1700-talets början (nya upplagor bl. a. 1900 och 1924) samt *Teckningarna till Suecia antiqua et hodierna* 1—4 (1963—70). J. A. Almquist, *Frälsegods i Sverige un-*

der stormaktstiden (1931—34) ger utförliga historiker över säteriernas godsbestånd och ägare.

Herrgårdsbebyggelsens kultur- och arkitekturhistoria har skildrats i flera översiktsverk såsom Gösta Selling, Svenska herrgårdshem under 1700-talet (1937), Manne Hofrén, Herrgårdar och boställen (1937), Hans Beskow, Bruksherrgårdar i Gästrikland (1954), H. H. von Schwerin, Skånska herrgårdar under svensk tid (1935) och Sigurd Wallin, Västgötagårdar (1932). Även om dessa böcker inte behandlar just den gård man är intresserad av, kan de ge värdefullt jämförelsematerial och intressanta ledtrådar och i källförteckning och noter kan man få bra tips om var man skall söka vidare.

Arkivmaterialet kan vara spritt och mångskiftande. Undersök först om det finns gårdsarkiv på platsen eller i något offentligt arkiv, därpå bör släktarkiv uppsökas för byggherrens och senare ägares familj. För att gå vidare i de officiella myndigheternas arkiv är det värdefullt med en viss kännedom om äldre tiders administration. Man måste våga pröva sig fram och använda sin fantasi, följa uppslag och ledtrådar även om de inte alltid verkar att ge några direkta resultat. Många gånger kan en rad indirekta uppgifter, funna på skilda håll, till slut ge svar på de frågor som man ställt.

Ållonö gods och slott, Östra Stenby sn, Östergötland

Slottet byggt 1675 av riksrådet Gustaf Kurck, brunnet 1719, återuppyggt i

förändrad form 1740—43, restaurerat till ursprungligt utseende under ledning av arkitekt Rudolf Enblom 1906—13.

Kartor: bl. a. översiktskarta över Norrköpingstrakten 1653, visande att Ållonö var bebyggt med trähus (särskilt tecken för herrgårdar med stenhus); karta 1822 över godsets ägor och bebyggelse — båda i statens lantmäteriverk; ytterligare kartmaterial i lantmäterienheten i länsstyrelsen i Linköping.

Jordeböcker från 1600-talets slut och 1700-talets mitt i Kammararkivet i riksarkivet samt i Ållonö gårdsarkiv, överfört till Vadstena landsarkiv.

Avbildningar: se Suecia antiqua; värdefullare är dock förstudierna till sueciaplanscherna, förvarade i Dahlbergssamlingen i Kungl. Biblioteket, däribland Dahlbergs egenhändiga blyertsteckning gjord på platsen 1675. I handskrifts-avdelningen vid Kungl. Biblioteket finns en omfattande korrespondens mellan Dahlberg och olika slottsherrar om sueciaverkets framställning och om en planerad textdel. Tre teckningar som hör samman med sueciamaterialet finns i Palmskiöldska samlingen i Uppsala universitetsbibliotek.

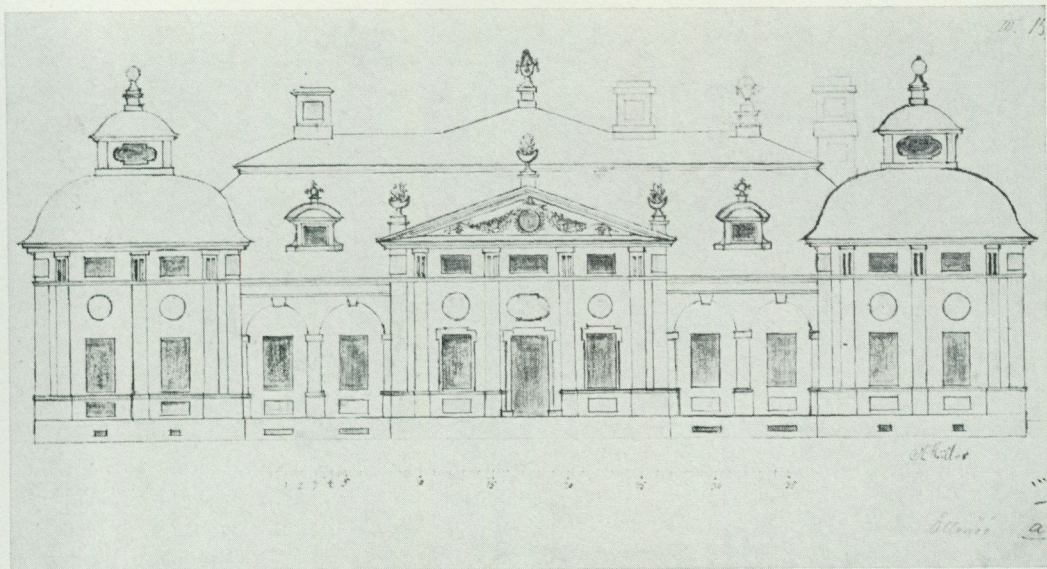
I Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund, finns avbildningar 1864 av viss inredning i slottet.

Äldre fotografier tagna före restaureringen 1906—13 i förre ägarens familjealbum, hos släktingar till restaureringsarkitekten och i Nordiska museet.

Ritningar: Situationsplan och fasadritningar till slottet i Dahlbergssamlingen i KB (inlånade av Dahlberg för sueciaverket).

Ombyggnadsritning för taket, 1740-talet, i Ållonö gårdsarkiv i Vadstena landsarkiv; uppmättningsritning från 1800-talets slut samt ombyggnadsritningar 1906—13 i samma arkiv. Ytterligare restaureringsritningar hos arkitekten Enbloms släktingar och i dennes ritningsarkiv i Sveriges Arkitekturmuseum.

10. Kopia av byggnadsritning, möjligen murarmästarritning, till Allonö, signerad M. Müller och förvarad i Dahlbergssamlingen i Kungl. Biblioteket. I denna samling ingår Dahlbergs egna skisser och annat material för Sueciaverkets framtällning. Foto Nordiska museet.

Ritning till stallbyggnad omkr. 1900 på Allonö.

Uppmåtningsritningar av slottet och vissa inredningsdetaljer i Nordiska museet; uppmätning av parken, koncept 1931, i läns museet i Linköping.

Byggnadsräkenskaper och kontraktshandlingar dels i släkten Kurcks familjepapper (bland enskilda arkiv i riksarkivet), dels i Allonövolymen i Vadstena landsarkiv (i den senare bl. a. kontrakt med murmästare och byggmästare om 1740-talets ombyggnad). Byggnadsräkenskaper från 1600-talet har ej återfunnits, däremot från senare ombyggnader i Allonövolymen och Allonö gårdsarkiv i Vadstena landsarkiv.

Köpekontrakt, värderingshandlingar och andra gårdshandlingar finns i Allonövolymen i Vadstena, i Westins samlingar i Uppsala universitetsbibliotek (där finns även handlingar angående arvsskiftet efter Gustaf Kurck) samt i enskilda släktarkiv efter ägarna i riksarkivet. Arrendekontrakt med trädgårdsmästare 1726 med bra beskrivning av trädgården i Allonövolymen i Vadstena.

Bouppteckningar efter olika adliga ägare i Svea och Göta hovrätters arkiv samt i Allonövolymen i Vadstena. I en del av dessa beskrivs bebyggelse och inredning i detalj.

Brev. Byggherrens och senare ägares korrespondens i enskilda arkiv i riksarkivet, i krigsarkivet m. fl. arkiv (i riksarkivet finns register över brevskrivare).

Reduktionshandlingar från Karl XI:s reduktion i riksarkivet.

Rättegångshandlingar från process mellan Kurck och handelsmannen Jacob Reenstierna i Svea hovrätts domböcker. Här finns uppgifter om leveranser av material till slottet. Eftersom byggnadsräkenskaper saknas, blev denna källa betydelsefull för dateringen av byggnaden.

Utredning angående försvaret av ostkusten vid ryssarnas angrepp 1719 (varvid Allonö nedbrändes) i riksarkivet. Ger skildringar av händelseförloppet och bebyggelsens tillstånd.

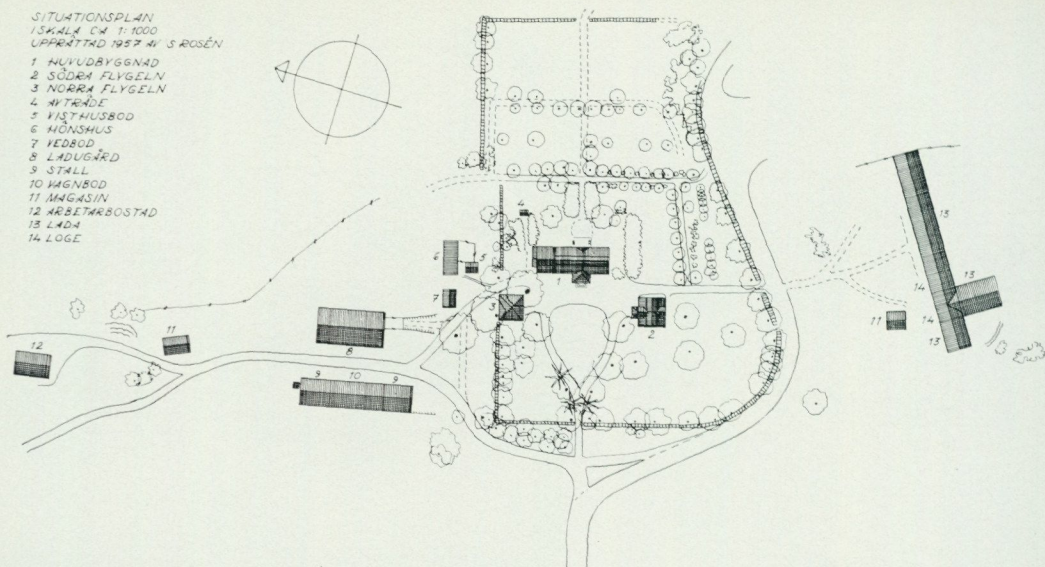
Forskningsresultaten presenterades i tryckt doktorsavhandling (1971).

R. Axel Unnerbäck

SITUATIONSPLAN
1:5000 CV 1:1000
UPPRÄTTAD 1957 AV S. ROSÉN

- 1 HUVUDBYGGNAD
- 2 SÖDRA FLYGELN
- 3 NORRA FLYGELN
- 4 AVTRÄDE
- 5 VÄSTHUSBOD
- 6 HÖNSHUS
- 7 VEDBOD
- 8 LADUGÅRD
- 9 STALL
- 10 VÄGNBOD
- 11 MAGASIN
- 12 ARBETARBOSTAD
- 13 LADA
- 14 LOGE

11. Nordiska museets herrgårdsundersökningar startades 1925. Materialet som förvaras landskapsvis rymmer uppmätningar, fotografier, reprofoto av äldre kartor och handlingar. Situationsplan över Odenslunda gård, Fresta sn, Uppland, uppmätning av Sander Rosén 1957.

Odenslunda gård, Fresta sn, Upplands-Väsby kommun, avstyckad mangård från 1 mantal skattehemman. Under vissa tider har enheter i Fresta by hört till gården. Sedan 1900-talets början har marken delvis styckats för bostadsbebyggelse. Huvudbyggnad i en våning av panelat timmer, 6-delad plan, säteritak täckt med tegel, två flyglar av olika datum.

Kartor i statens lantmäteriverk, Stockholm.

Äldre ägokartor, räkenskaper rörande bl. a. kakelugnar och veranda, brev och fotografier samt synehandlingar vid arrenden 1885, 1895 i gårdsarkivet, som av säljaren överlämnades till nye ägaren. Aktuella kartor och utbyggnadsplaner på stadsarkitektkontoret i Upplands-Väsby.

Uppmättningsritningar (planer, sektioner, situationsplan) utförda 1957 samt fotografier 1958 i Nordiska museets arkiv.

Bouppteckning 1759 efter Fr. Gyllenborg, i Svea hovrätts arkiv, adliga bouppteckningar, riksarkivet.

Bebyggelseinventering med fotografier 1960–70-talen hos landsantikvarien i Stockholms län. Fotografier i förre ägarens familjealbum.

Muntliga uppgifter av tidigare ägare om förhållanden på gården, om husens användning, utförda reparationer, brunnar, vägar, trädgårdens odling. Andra äldre personer som kan minnas förhållanden på gården och möjligen äga fotografier skall i framtiden intervjuas.

Undersökningen gjord med anledning av att förf. inköpt gården.

Lars Sjöberg

Fastigheter i Staden mellan broarna

Denna bebyggelse har en så lång och komplicerad historia att det fordras inträngande specialstudier och byggnadsarkeologiska undersökningar för att man skall få fram de mest väsentliga data ur ett mycket rikt material. Många byggnader består av delar

från medeltiden med otaliga om- och tillbyggnader och har genomgått olika slag av funktionsförändringar, vilket endast till ringa del belyses av lättillgängliga byggnadsnämndsritningar och värderingshandlingar. För ett flertal borgarhus och adelspalats, gäller att de övertagits av offentliga institutioner och statlig administration. Därmed kan man också få anledning att söka upp en rad mer speciella statliga arkiv.

Gamla stan har varit föremål för omfattande forskning och stora mängder av uppsatser och publikationer, i vilka man kan hitta utförliga käll- och litteraturförteckningar. Den omfattande restaureringsverksamheten under senare år motiverar forskning som tillför ny kunskap om dessa fastigheter.

Norra Bankohuset, Österlånggatan 53, kv. Proserpina i Gamla stan

Kvarterets bebyggelse har gradvis övertagits och omgestaltats av riksbanken. Tidigast kända byggnadsperiod är 1500-talet, därefter till- och ombyggnader under 1600- och 1700-talen med utvidgning av kvarterets yta i riktning mot Skeppsbron. Under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal omgestaltas kvarterets bebyggelse genom den intilliggande riksbankens expansion. Den tidigare bebyggelsen avsåg i huvudsak bostadsändamål.

Stockholms stads tänkeböcker (tryckta) utnyttjade för åren 1544—1591. Ger upplysningar om ägoförändringar, nybyggnader och i vissa fall tomtstorlekar. *Stadsplaner* 1626 och 1636 i krigsarkivet; 1703, 1730 och 1734 i Stockholms stadsarkiv.

Tomthandlingar från 1640, 1684, 1687, 1714, 1744, 1753 och 1764 i Stockholms

stadsarkiv; 1734 och 1765 i riksbankens arkiv; 1772 i Överintendentsämbetets arkiv i riksarkivet. Tillsammans med stadsplaner och grändmått ger dessa handlingar möjlighet att måttmässigt jämföra tomt- och byggnadsstorlek och ange stomförändringar.

Byggnadsritningar för tiden före riksbankens ombyggnad av kvarteret: 1749 i Stockholms stadsarkiv; 1734 och 1763 i riksbankens arkiv; för tiden efter riksbankens övertagande finns ritningar ca 1770 samt 1803, 1816, 1823, 1830, 1856, 1872 i Överintendentsämbetets arkiv i riksarkivet; 1804 i Stockholms stadsarkiv.

Många av dessa ritningar är att betrakta som ombyggnadsförslag, delvis realiserade.

För jämförande studier och attribuering har Cronstedt-samlingen i Nationalmuseum utnyttjats.

Avbildningar i form av gravyrer och målningar: vädersolstavlan ca 1530, Hogenberg ca 1570, Keyser 1637, Vogel 1647, Hartmann 1650, Swidde 1691 och 1693 i Suecia Antiqua et Hodierna, osign oljemålning 1707, J. F. Martin 1790-talet och F. Tollin 1840-talet. Samtliga dessa avbildningar har sökts i Stockholms stadsmuseums bildarkiv. Det gäller i de flesta fall övergripande framställningar av Stadsholmen eller speciellt Skeppsbron.

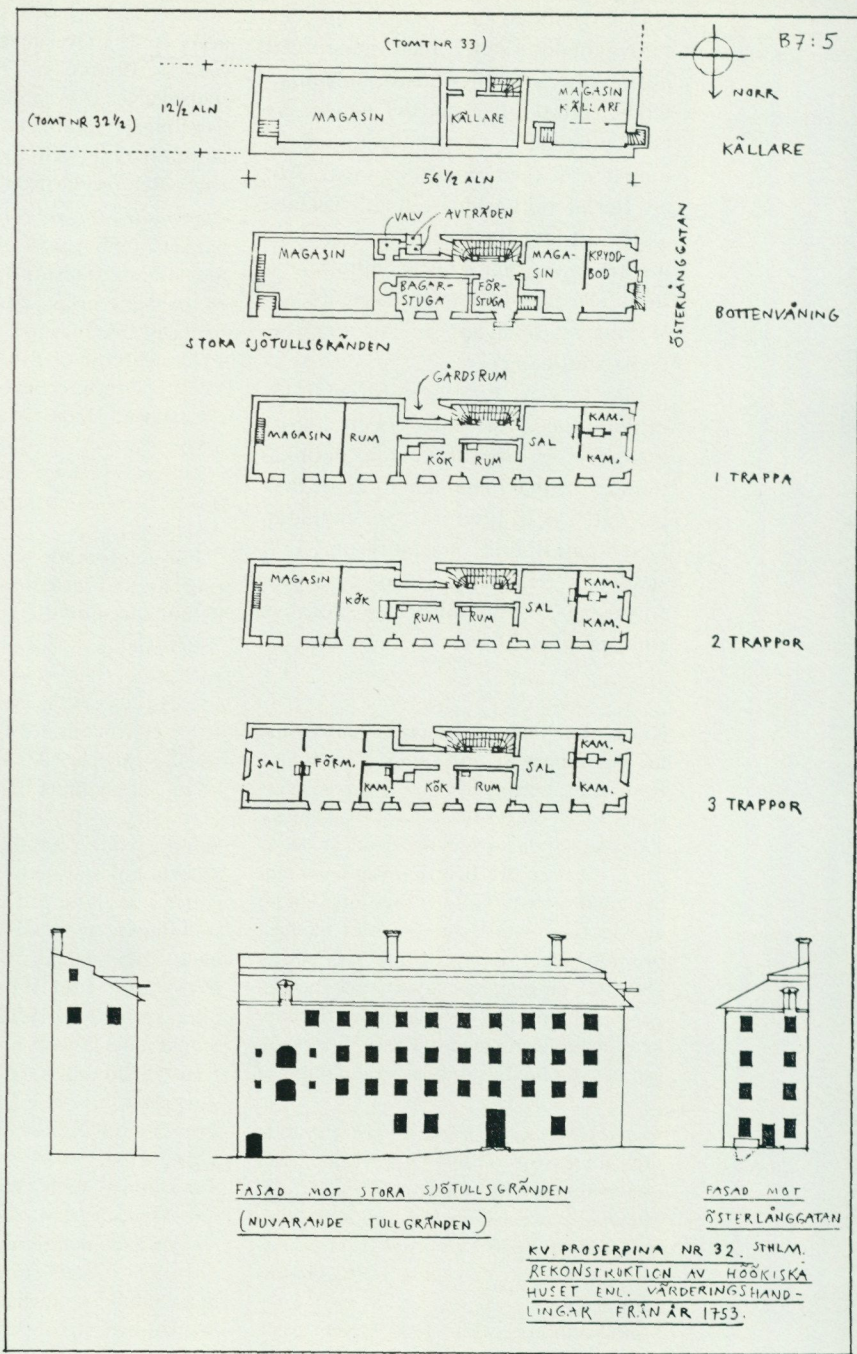
Fotografier från sekelskiftet och 1920-talet samt från 1950- och 1960-talen i Stockholms stadsmuseums bildarkiv, från 1920-talet även i byggnadsstyrelsens arkiv.

Brandförsäkringshandlingar 1747, 1751, 1758, 1759, 1803, 1819 samt 1872 i Stockholms stads Brandförsäkringskontor, Mynttorget 4. Dessa handlingar är av skiftande detaljeringsgrad.

Fastebrev och försäljningshandlingar har sökts i fastighetsägarregistret i Stockholms stadsarkiv för åren 1625—1875, ca 40 olika handlingar. Jämför

12. Arkivuppgifter från skilda håll kan i gynnsamma fall bilda underlag för en rekonstruktion. — Kryddkrämaren Carl Hööks hus, kv. Proserpina nr 32 i Staden mellan broarna. Rekonstruktion utförd 1974 av Ove Hide-mark på grundval av följande handlingar: byggnadsbeskrivning i värderingshandlingar 1753 i Stockholms stadsarkiv; tomtkarta i Figur-bok fria i samma arkiv; uppmätning av kvarteret o 1770 i överintendentsämbetets arkiv i riksarkivet; uppmätning av grunden 1803 i samma arkiv samt ytterligare uppmätning av grunden 1804 i Stockholms stadsarkiv.

text under rubriken tomthandlingar som i stort avspeglar samma händelser.

Värderingshandlingar 1753 och 1802 i Stockholms stadsarkiv; 1748 och 1757 i Westinska samlingen i Uppsala universitetsbibliotek. Värderingarna är utomordentligt detaljrika och medger med utgångspunkt från tomtmätt, fönster- och dörrantal, väderstrecksangivelser och rummens inre sammanhang utförliga rekonstruktioner av byggnadernas utseende.

Bouppteckningar 1753, 1788 och 1795 efter privata ägare i Stockholms stadsarkiv.

Besiktningar av befintlig bebyggelse utförda av eller på uppdrag av riksbanken 1752, 1762, 1763, 1770, 1772, 1804, 1816, 1820 i riksbankens arkiv.

Räkenskaper: Borgmästar- och rådsarkiv före 1636 (1588—1592) i Stockholms stadsarkiv.

Byggnadsräkenskaper och protokoll över Bankofullmäktiges beslut som beskriver nybyggnads- och ombyggnadsföretagens förlopp 1772—1900-talets början i riksbankens arkiv. Dessa källor har givit det rikaste materialet belysande kvarterets nuvarande gestaltning.

Litteratur kring kvarterets historia har bl. a. sökts i periodika av typ S:t Eriks årsbok där i en mängd uppsatser företeelser i anslutning till kvarterets historia skildras. Även Fornvännen 1908 och 1941 har använts. Följande skrifter kan utnyttjas för liknande forskningsobjekt: S. Berg—L. M. Bååth, *Utredningar rörande Statens mark och tomter i Stockholm* (1911).

G. Bolin, *Kvartersindelning och tomt-numrering i Gamla Stockholm*, S:t Eriks årsbok 1922.

H. Hansson, *Stockholms stadsmurar* (1956).

R. Josephson, *Borgarhus i Gamla Stockholm* (1916).

R. Josephson, *Stadsbyggnadskonst i Stockholm intill år 1800* (1918).

O. Sirén, *Gamla stockholmshus II* (1913).

Gamla stans restaurering; redogörelser, synpunkter och förslag från expertutskottet för Gamla stan (1973).

Syftet har varit att ge underlag för bedömning av kvarterets framtida nyttjande. Uppdraget givet av byggnadsstyrelsen.

Ove Hidemark

Borgarhus och handelsgårdar

De förnämsta borgarnas stora gårdar från perioden 1750—1870 har satt sin prägel på de centrala delarna i de svenska städerna långt fram i vår tid. I sitt utseende strävade de att imitera det främsta i sin tids arkitektur; gatufasaderna skulle också vara en skylt för handelsmannens rörelse. Bebyggelsen har skildrats av Gregor Paulsson i *Svensk stad*, 1 (1950), av Sten Rentzhog i *Stad i trä* (1967) och i Arkitekturskolans publikationer om den nordiska trästaden. Snabbaste sättet att få en stomme av uppgifter om denna typ av bebyggelse får man genom äldre fotografier, brandförsäkringshandlingar och ombyggnadsritningar i byggnadsnämndens arkiv. Ritningar från byggnadstiden saknas i regel. Timmerhusen visar sig också ofta vara mycket äldre än vad deras nuvarande utseende låter förmoda.

Tröneska gården i Hudiksvall kv. Tröne 1, Östra Storgatan 40, uppfört 1818—1826.

Ombyggnadsritningar 1886, 1893, 1906, 1908 och 1914, *stadsplaner, kartor, tomtregister* i byggnadsnämndens arkiv. *Magistratens protokoll* 1792—1850, *koncept till femårsberättelser, samlingssvit*

syneprotokoll 1825, *handlingar rörande kungabesöket* 1835, *dombok* 1848 samt *bouppteckningar* i Hudiksvalls stadsarkiv i landsarkivet i Härnösand.

Dödbok 1801—1860 i Hudiksvalls kyrkoarkiv i landsarkivet i Härnösand.

Brandförsäkringshandlingar 1828 och senare i Städernas allmänna brandstodsbolags arkiv i Stockholms stadsarkiv.

Uppgifter om inkomna försäkringar 1792—1828 i Allmänna brandförsäkringsverkets arkiv i Stockholm.

Historiska anteckningar av skilda författare, *äldre fotografier* fr. o. m. 1879, tavlor av Albert Blombergsson (1860-talet) i Hälsinglands museum i Hudiksvall.

Äldre fotografier, släktpapper, byggnadsritning utan år samt muntlig tradition hos privatpersoner (arvingar till byggherren och senare ägare).

Forskningsresultaten presenterade i ovan nämnda doktorsavhandling (1967).

Sten Rentzhog

Bergenstråhlska gården i Vadstena, kv. Borgmästaren 6, 7, reveterat trähus vid Storgatan.

Stadskartor: Den äldsta kartan från 1642 (statens lantmåteriverk) visar kvarteret och gatusträckningarna samt att inget stenhus fanns på tomten. Nästa karta, från 1705 (samma arkiv), visar tomten med samma storlek som i dag och den senare tillagda granntomten som obebyggd trädgårdstomt. En revidering av 1705 års karta 1783 (Brandförsäkringsverket) ger i kartbilden inga nya upplysningar men förtecknar ägare. En separat förteckning från 1752 (Vadstena landsarkiv) ger också ägare samt redovisar bebyggelse, material och antal våningar. Två kartor från 1894 respektive 1914 redovisar utförligt bebyggelse, material, trädgårdar (1894) (Städernas arkiv i Stockholms stadsarkiv).

Köpehandlingar från 1650 och 1682 re-

dovisas i tryckt skrift av förre landsantikvarien C. M. Kjellberg men har ännu inte återfunnits i original (landsarkivet).

Olika uppbördslängder, under 1600-talet utan tomtnummerangivelse, redovisar första gången 1685 en senare känd ägare som fastighetsägare i kvarteret. 1712 redovisas han under tomtnumret som ägare till ena tomten, 1716 till båda. Längder fram till 1772 visar ägare, andra boende, i vissa fall ägarens förmögenhetsförhållanden ("utfattig"), ibland under tomtnummer, ibland endast på återkommande plats i förteckningen (Rådhusrättens och magistratens arkiv i Vadstena landsarkiv).

Kronoräkenskaper fr. o. m. 1741 med tiondelängder och restlängder ger motsvarande redovisning utan angivande av tomtnummer; ny ägare kan påvisas endast genom att ett namn försvinner och ett nytt kommer i stället i ungefär samma ordning under respektive stor-kvarter (samma arkiv som ovan).

Mantalslängder fr. o. m. 1807 ger utförliga uppgifter om ägare och samtliga boende (Vadstena landsarkiv och riksarkivet).

Uppbuds- och lagfartsprotokoll, före 1737 i domböckerna, därefter i egen serie, ger upplysningar om köpare och säljare samt försäljningspris samt vissa andra upplysningar, som att arvingarna förgäves försökt sälja gården mellan 1819 och 1828. I samband med uppbud ingiven kopia av köpekontrakt finnes från 1791 (Rådhusrättens och magistratens arkiv i Vadstena landsarkiv).

Bouppteckningar, den äldsta från 1722 och därefter från 1729, 1737, 1797, 1819, ger utförliga beskrivningar av inventarier i olika rum och därmed även av rummen (Rådhusrättens och magistratens arkiv, landsarkivet).

Brandförsäkringsvärderingar från 1828 och fram till 1900-talets början (Städernas arkiv i Stockholms stadsarkiv) ger upplysningar om husets utseende sär-

13. Fotografier av Stockholms äldre bebyggelse finner man bäst i Stockholms stads-museums arkiv. Foto vid 1900-talets början av bryggeri-byggnaderna i kv. Marsvinet, Höbergsgatan 56.

skilt före och efter en genomgripande ombyggnad 1837, liksom om övrig gårdsbebyggelse. *Brandförsäkringsverkets protokoll* (Strandvägen 19) ger upplysningar om värdet och ägaren vid första brandförsäkringen 1798, liksom av beviljad inteckning 1811.

Byggnadsundersökningar ger möjlighet att belägga de arkivaliska uppgifterna samt visar att huset till sin bottenvåning måste vara identiskt med det sena 1600-talets hus.

Fotografier i Nordiska museets arkiv ger gårdens utseende före vissa ombyggnader i början av 1910-talet.

Ritningar. I byggnadsnämnden en uppmätning och en icke genomförd förändring kring 1915. I Nordiska museet uppmättningsritningar från 1960.

Bevarade gjutformor till utvändiga arkitekturdetaljer liksom en anteckning i ar-

kitektens levnadsbeskrivning ger säkra belägg för arkitekten vid 1837 års stora ombyggnad.

Personhistoriska uppgifter om ägarna återfinns på grund av gårdens karaktär i olika biografiska verk: Elgenstierna, Svenska adelns ättartavlor; Ekstrand, Svenska lantmätare 1628—1900; Sveriges Apotekarhistoria; Sverige Läkarehistoria.

Undersökningen har motiverats av att förf. restaurerar gården.

Göran Söderström

Höbergsgatan 56, kv Marsvinet, Stockholm

Bostadshus på bryggeritomt, uppfört under 1700-talets förra del, rivet 1906, varvid en rumsinredning överlämnades till

Nordiska museet. Uppgifter om huset föreligger i detta fall därför i museets huvudliggare och bilaga.

Stadsplanen, se t. ex. Tillæus karta över Stockholm, tryckt 1733, nytryck 1953, och Neuhaus panorama i fågelperspektiv, 1870-talet, nytryck 1954. Äldre kartor finns i Stockholms stadsmuseums bibliotek.

Tomthandlingar 1770, 1784, 1802 och 1809 i Stadsingenjörskontorets arkiv i Stockholms stadsarkiv. Sökes genom Stadsingenjörskontorets designationsregister (planer över tomten och grann-tomten i Figur-böckerna).

Byggnadsritningar för bostadshuset ej påträffade. De borde ha funnits bland ritningar för nybyggnader och ombyggnader i byggnadsnämndens arkiv i Stockholms stadsarkiv. Ritning för brännhus och bagarstuga 1734 och för mindre byggning 1737 i nämnda handlingar. Ansökan om uppförande av en stallbyggnad 1740 finns i Ämbets- och Byggningskollegii protokoll i samma arkiv.

Ombyggnadsritning 1876, ansökan om att ta upp dörr 1880; i byggnadsnämndens arkiv i Tekniska nämndhuset (Centralarkivet).

Fotografier från ca 1906 i Stockholms stadsmuseums bildarkiv och Nordiska museets bildarkiv.

Brandförsäkringshandlingar 1757, 1786, 1806 i Stockholms stads brandförsäkringskontor, Mynttorget 4.

Mantalslängder i Stockholms stadsarkiv (1755 och 1769 använda).

Husförhörslängder 1757—1763 i Stockholms stadsarkiv. Dessa gav mindre än mantalsuppgifterna (vanligt när det gäller Stockholm).

Bouppteckning över bryggaren Johan Ernst Hartman 1761, Stockholms stadsarkiv. Även senare bouppteckningar finns att tillgå.

Fastighetsregistret för Stockholms stad 1625—1875, ett kortregister i Stock-

holms stadsarkiv, ger uppgifter om ägare, fast ofullständigt.

Litteratur: förhållanden kring bryggerier och bryggarfamiljer studeras bäst i Samuel Bring: Bidrag till Stockholms Bryggeriers historia, band 1—6 (1930—1956).

Materialet framtaget för utställningen Svensk bostad i Nordiska museet.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Hyreskasernen

Hyreshuset hör till den bebyggelse som tillkom i de större städerna i mycket stor utsträckning alltsedan början av det industriella genombrottet vid mitten av 1800-talet. I regel byggde man dessa hus på stadsplanlagt område enligt ritningar som godkändes av byggnadsnämnderna. Det är en anonym typ av bebyggelse, ofta med standardplaner och mer eller mindre individuellt ritade fasader. Hela stadsdelar tillkom ofta för olika samhällsskikt, exempelvis för arbetare. Rut Liedgren har skildrat denna bebyggelse i *Så bodde vi* (1961, ny upplaga under arbete) och Birgit Gejvall planlösningarna i de mer pretentiösa hyreshusen i 1800-talets stockholmsbostad (1954).

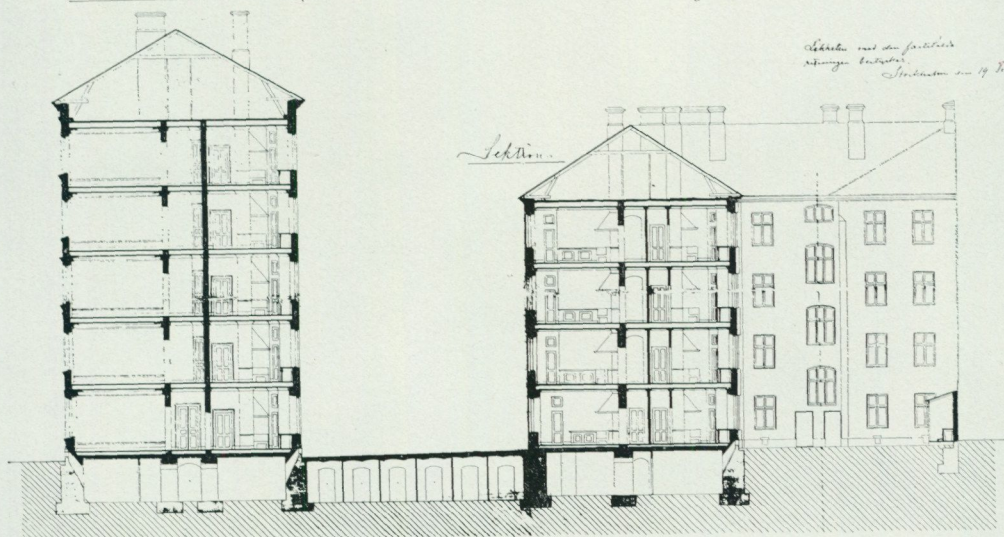
Hyreshus, kv. Trasten 21, Odengatan 16—18, Stockholm uppfört 1896—97

Stadsplaner 1878, 1884 och 1934 i Stadsingenjörskontorets arkiv, Centralarkivet, Tekniska Nämndhuset.

RITNING TILL NYBYGGNAD

ä Tomten N:21 uti kvarteret Trasten inom Ladugårdstads församf

14. För de stora hyreshusen i större städer finns i regel ritningar i byggnadsnämndernas arkiv från 1870-talet och framåt. Sektionsritning 1896 i Stockholms byggnadsnämnds arkiv i Tekniska nämndhuset till kv. Trasten 21, Odengatan 16—18 med det fem våningar höga gathuset till vänster och det lägre gårdshuset till höger med en inre bakgård.

Ritningar 1896 nybyggnadsritningar; 1927 ombyggnadsritningar, installerande av WC i gårdshuset; samtliga i byggnadsnämndens arkiv, Centralarkivet, Tekniska nämndhuset.

Fotografier ca 1893, 1912 och 1966 i Stockholms stadsmuseums arkiv.

Mantalslängder och verifikationer till mantalslängder 1897, 1900, 1910, 1930, 1939—40 i Stockholms stadsarkiv, 1960 i statistiska centralbyråns arkiv.

Inflyttningslängder 1897—98 i Johannes församlings pastorsexpedition, Stockholm.

Brandförsäkringshandlingar 1964 i Stockholms stads brandförsäkringskontor, Stockholm (för andra fastigheter i kvarteret finns värderingshandlingar från nybyggnadstiden).

Stockholms adresskalender (tryckt) 1883—1920.

Röda boken (tryckt) 1926—72.

Stockholms fastighetskalender (tryckt) 1960—1972.

Handlingar rörande ansökan om rivningslov 1966 i Stockholms byggnadsnämnds arkiv i Tekniska nämndhuset och i Stockholms stadsmuseums arkiv.

Pressklipp rörande diskussionen om rivning av huset 1966—73 i Stockholms stadsmuseums arkiv.

Fastighetsregister på data i Centralarkivet, Tekniska nämndhuset (mot en mindre avgift kan man få utskrift).

Hyresnämndens arkiv, Vasagatan 8—10, Stockholm har handlingar rörande aktuella boendeförhållanden.

Intervjuer med äldre boende.

Undersökningen utförd vid Stockholms stadsmuseum som underlag till antikvariska ställningstaganden och dokumentation (presenterad i stencil 1973).

Fredric Bedoire

15. Den stora mängd villor och egnahem som sedan sekelskiftet uppförts i städernas utkanter finns mycket ofullständigt representerad i ritningsarkiv och i museernas bildarkiv. Här får byggnadsforskaren själv använda sin kamera. Egnahem vid Magnebergsvägen i Enskede från omkring 1920. Foto Henrik O. Andersson 1972.

Villor

Ritningar till villor inom stadsplanelagt område kan vanligen sökas i byggnadsnämndernas arkiv precis som ritningar för andra fastigheter. Tyvärr är det inte ovanligt att villaritningar saknas, i synnerhet om huset byggdes utanför stadsplanelagt område. Ritningar kan möjligen finnas hos ägaren. Om villan är ett verk av någon känd arkitekt kan ritningar undantagsvis finnas i Sveriges Arkitekturmuseum. När det gäller Stockholms kommun finns ritningarna i Tekniska nämndhuset, fördelade på en rad olika kontor och arkiv: villor uppförda på mark med tomt rätt sökes bäst i Fastighetskontorets

granskningsbyrå. Ritningar till hus uppförda genom Småstugebyrån finns i Småstugebyråns arkiv samt i Fastighetskontorets granskningsbyrå.

Utbyggnaden av Stockholms villastäder följdes mycket noggrant i rapporter med fotografier och ritningar i bihang till Stockholms stadsfullmäktiges handlingar. En översikt med litteratur- och arkivangivelser finns i Elisabeth Stavenow-Hidemark, Villabyggnad i Sverige 1900—1925 (1971).

I Stor-Stockholms villastäder i ord och bild (1942) och Svensk villabyggnad i ord och bild (1944), båda utgivna av Fredrik Ström finns porträttfotografier av tusentals villor. Uppgifterna måste dock tas med stor kritik.

Villa i Enschede kv. Snickarlaget 12, Magnebergsvägen.

Karta över gällande stadsplan i stadsbyggnadskontoret, Tekniska nämndhuset.

Nybyggnadsritningar 1920, *ombyggnadsritningar* 1924 samt *ritningar för tillbyggnad* av garage 1965 i Fastighetskontorets granskningsbyrå, Tekniska nämndhuset.

Stadsplaneförslag och motivering för områdets byggnadssätt i Stockholms stadsfullmäktiges handlingar 1919, bihang 140.

Mantalslängder 1921—60 i Stockholms stadsarkiv.

Villa i Storängen, Nacka,

Parkvägen 44, stadsäga 3223.

Karta över gällande stadsplan i Nacka byggnadsnämnd.

Köpehandlingar samt *tomtstyckningshandlingar* i Stockholm-Saltsjöns Fastighets AB, Katarinavägen 19, Stockholm (tomtupplåtelser gjorda genom privata bolag förvaras ofta på respektive bolags kontor om detta fortlever).

Ritningar 1907 och *ombyggnadsritningar* 1918 i Nacka byggnadsnämnd.

Mantalslängder i 1908—50 i riksarkivet.

Materialet ingår i ovan nämnda doktorsavhandling.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Kyrkor

Mycket ofta har kyrkorna varit de byggnader som mest ådragit sig allmänt intresse och därmed har de också kommit att bli föremål för omfattande forskning. Detta beror självklart på att denna grupp i regel varit de enda byggnader, dit alla haft tillträde, som uppförts av allmänna medel med största omsorg och som

kontinuerligt vårdats och prytt med dyrbara inventarier. För alla kyrkobyggnader gäller att ritningar eller uppmättningsritningar finns arkiverade, då ny-, om- och tillbyggnader av dessa sedan 1750-talet skett under överinseende av Överintendentsämbetet (från 1918 byggnadsstyrelsen och från 1967 riksantikvarieämbetet). År 1912 startade Sigurd Curman och Johnny Roosval samlingsverket Sveriges Kyrkor med syfte att publicera ett konsthistoriskt inventarium om var och en av landets alla kyrkor; idag har man kommit upp till ett antal av 160 volymer, huvudsakligen omfattande äldre kyrkor i de gamla kulturlandskapen.

Vid sidan av Sveriges Kyrkor finns en lång rad tryckta skrifter som rör enskilda kyrkobyggnader, uppsatser i hembygdsböcker eller kortfattade beskrivningar för besökare i kyrkorna. En bok som på ett övergripande sätt nämner nästan alla kyrkor i landet är Ove Hasslers *Den svenska kyrkan* (1972). Nedanstående källor är framtagna med anledning av en kyrkoberskrivning, vars ambitionsnivå legat långt under Sveriges Kyrkors.

Odensvi kyrka, Linköpings stift, uppförd 1775—78

Karta visande "utstakning av kyrkans rätta plats 1773" i kyrkans arkiv i Vadstena landsarkiv, aktuell situationsplan i byggnadsnämndens arkiv.

Ritningar från 1770-talet, 1939, 1945 och 1955 i Överintendentsämbetets arkiv, riksarkivet (fotografier av dessa i K-byrån, riksantikvarieämbetet); avfotograferade ritningskopior 1939, 1945 och 1955 i K-byrån. Ritningar och ritningskopior finns också i pastorsexpeditionens arkiv.

Skiss till utformning av altaret i konstnären Pehr Hörbergs samling i Akademien för de fria konsterna, Stockholm.

Handlingar rörande kyrkoreparationer av gamla kyrkan 1724—48 i kyrkans arkiv i Vadstena landsarkiv.

Kyrkans räkenskaper från 1750 i Vadstena landsarkiv, från de senaste 100 åren på pastorsexpeditionen.

Sockenstämmoprotokoll från 1750 i Vadstena landsarkiv, från de senaste 100 åren på pastorsexpeditionen.

Kyrkorådets protokoll på pastorsexpeditionen.

Inventarieförteckning från 1829 (finns för större delen av landet) i ATA i riksantikvarieämbetet. Aktuella inventarieförteckningar och sådana från senare tid i pastorsexpeditionen.

Snabbinventering från 1918—1932, riksomfattande, i ATA samt på pastorsexpeditionen.

Visitationshandlingar bl. a. 1673, 1769, 1791 i Linköpings domkyrkas arkiv.

Fotografier i ATA och i kulturhistoriska byråns (K-byråns) arkiv, båda i riksantikvarieämbetet, samt i läns museet i Linköping. Porträtten av präster från 1600- och 1700-talen finns avfotograferade i Svenska porträttarkivet, Nationalmuseum.

Tidningsurklipp och diverse handlingar i K-byråns arkiv och ATA samt i läns museets arkiv.

Mandelgrens reseberättelse 1847 sid. 23 och 1848 sid. 47 i ATA (även andra samlingar och reseberättelser ger upplysningar om kyrkan, exempelvis Ihrfors samling i ATA).

Fredric Bedoire

Frikyrkor

Väckelse rörelserna svarar för en mycket betydande del av tempelbygandet under 1800- och 1900-talen. De stora skillnaderna mellan olika

rörelser ifråga om trosliv och rekrytering återspeglas också i skiftande ambitioner när det gäller byggandet — alla rörelser har heller inte lett till församlingsbildningar. En grundläggande översikt över idéströmmar och byggande ges av Göran Lindahl i *Högkyrkligt — lågkyrkligt — frikyrkligt i svensk arkitektur* (1955).

Det material som står att få rörande frikyrkobyggnader varierar således starkt, bland annat också beroende på skillnader i traditionsmedvetande och arkivintresse. Således har metodisterna och missionsförbundet innehållsrika arkiv både centralt och lokalt medan vissa samfund saknar samlade och ordnade dokument. Alla arkiv är heller inte allmänt tillgängliga, specialtillstånd krävs som regel.

Beträffande en del av de äldsta frikyrkobyggnaderna i städerna och de flesta av de många bönhusen på landsbygden saknas ritningar såväl i de egna arkiven som i byggnadsnämndernas arkiv, oftast får man bara senare uppmätningar eller ombyggnadsritningar. För de större städernas frikyrkotempel från 1880-talet och framåt finns dock som regel ritningar.

Ibland finns fint material i folk rörelsearkiven, dock sällan ritningar. Minnesskrifter från jubileer är allmänt förekommande och ger en god bakgrund till lokalernas tillblivelse. Likaså finns en del bokverk från pionjärtiden, såsom beträffande Missionsförbundet Den inre missionens historia av E. J. Ekman (1896—1902) och Bildgalleri ur Svenska Missionsförbundet av A. Ohldén (1906) samt beträffande metodismen Metodismens historia av J. M. Eriksson

(1895). Se även Göran Alm, Enkelmen värdig. Metodistisk kyrkoarkitektur 1869—1919 (1974). Man bör också uppmärksamma de frikyrkliga tidskrifterna och även allmänna tidningsreferat från invigningstillfällen. Man har ofta nytta av att ta personkontakter med församlingarna, då åtskilliga dokument, exempelvis fotografier, kan finnas hos församlingsföreståndare och enskilda medlemmar.

Betlehemskyrkan i Gävle, uppförd av Svenska Missionsförbundets församling. *Byggnadsritningar* 1880 och ombyggnadsritningar 1937 i byggnadsnämndens arkiv.

Gamla fotografier i Svenska Missionsförbundets centralarkiv i Stockholm samt hos församlingsmedlemmar.

Medlemsmatriklar, protokoll, kassaböcker i församlingens arkiv i kyrkans källare.

Skisser 1974 till nybyggnad på ELLT arkitektkontor, Stockholm.

Minnesskrifter (tryckta) 1905, 1930 och 1955 (exemplar bl. a. i församlingens arkiv).

Tidningsartiklar i Gefle Dagblads klipparkiv.

Materialet framtaget för inventeringsprojekt som utförs av Sveriges Arkitektmuseum i samarbete med Nordiska museet.

Torbjörn Almquist och
Lena Simonsson

Sjukhus

För äldre tiders vårdbyggnader i statlig regim bevaras ofta ritningar i Överintendentsämbetets, Sundhetskollegii eller Seraphimerordensgilletts arkiv, alla tre i riksarkivet. Sjukhus-

byggandet hör emellertid först och främst till de senaste hundra åren och har i allmänhet genomförts av landstingen, i vars arkiv ritningarna oftast finns kvar. Detta gäller emellertid inte sinnessjukhusen, för vilka staten och medicinalstyrelsen varit huvudman. I stor utsträckning har också enskilda kommuner stått för uppförandet av sjukhus och andra vårdinrättningar såsom fattighus, barnhus och försörjningsinrättningar. Även för dessa finner man ritningar och handlingar numera ofta i landstingens arkiv, även om de också bör finnas i kommunens arkiv.

En ganska omfattande tryckt litteratur finns om dessa byggnader och man kan ibland hitta planritningar utan att gå i arkiv, exempelvis i de många publicerade beskrivningarna över stora sjukhusbyggen eller i Sveriges officiella statistiks (SOS) avdelning för Hälso- och sjukvård. Den stora boken Sveriges lasarettsväsende förr och nu av R. Wawrinsky (1906) ger en innehållsrik översikt med monografier över samtliga lasarett i Sverige, ofta med utförliga historiker. Senare sjukhusbyggande är behandlat i Svenska lasarettbyggnader av G. Birch-Lindgren (1934) och i Svenska sjukhus, 1—3 (1948—50).

Söderby tuberkulossjukhus i Uttran, uppfört av Stockholms stad 1905—10.

Översiktskarta 1905 med planerad utbyggnad i Medicinalstyrelsens oordnade ritningssamling, riksarkivet.

Ritningar i Stockholms läns landsting, Hälso- och sjukvårdsnämnden, kopior i medicinalstyrelsens oordnade ritningsamling, riksarkivet, samt i sjukhusets

16. Avdelningen för
enskilda patienter
vid Stockholms
stads tuberkulos-
sjukhus Söderby
omkring 1910. An-
läggningen då nyligen
uppförd efter
arkitekten Gustaf
Wickmans ritningar.
Foto i Nordiska
museet.

eget arkiv, planer också publicerade i Sveriges officiella statistik 1910.

Handlingar rörande projektering, programmering och kostnadsberäkningar i Stockholms stadsfullmäktiges beredningsutskotts utlåtanden och memorial, bihang, 1906 (tryckta handlingar), Stockholms stadsfullmäktiges protokoll 1906 (tryckta, originalen i stadsarkivet).

Räkenskaper rörande sjukhusbygget (och anläggandet av park) i sjukhusets eget arkiv.

Byggnadsbeskrivning 1907 tryckt (exemplar i Kungl. Biblioteket och sjukhusets arkiv).

Handlingar rörande reningsanläggning för avloppsvatten med uppgifter om sanitära förhållanden, antal anställda m. m. i Bihang till Stockholms stads hälsovårdsnämnds årsberättelse 1912 (tryckt).

Presentation av sjukhusbygget i tidskriften *Nyheter från Byggnadsvärlden* 1910. *Fotografier* i Nordiska museets arkiv; enstaka bilder i Stockholms stadsmuseums arkiv.

Materialet presenterat i tryckt skrift som ingår i doktorsavhandling.

Fredric Bedoire

Folkets hus

De äldsta folkets hus-byggnaderna utformades ofta av någon medlem i arbetarkommunen eller lika ofta av någon byggmästare eller annan byggnadstekniskt sakkunnig i trakten. Därför finns ritningsmaterial i mycket ojämn omfattning, och det kan ibland finnas hos upphovsmannen,

ibland i husets eget arkiv. Däremot har alltid funnits en formellt inregistrerad byggnadsförening och en uppdragsgivande och beslutande byggnadskommitté vars mötesprotokoll oftast finns bevarade i huset eller i något av det 50-tal lokala folkrörelsearkiv som finns i landet.

Från 1906 var LO genom sin lånefond engagerad i folkets hus-byggnad, och fondens material finns i arbetarrörelsens arkiv i Stockholm. Folkets hus-föreningarnas riksorganisation, FHR, startade 1936 och hos denna finns idag ett innehållsrikt material som ombudsmännen och försäkringstjänstemännen samlat under sin rådgivande verksamhet.

Med få undantag anlätades inte arkitekter förrän mot slutet av 1920-talet och i större utsträckning först på 40-talet, då en särskild arkitektbyrå — AFS — inrättades som konsult åt FHR:s medlemmar. Material från denna verksamhet finns idag i arbetarrörelsens arkiv i Stockholm. Åtskilliga uppgifter får man också vid intervjuer med personer som är eller varit engagerade i folkets husarbetet.

Ett omfattande publicerat verk är Svenska folkrörelser (5, 1939), som innehåller rapporter om alla till FHR anslutna folkets hus. FHR:s och Folkparkernas centralorganisations (FPC:s) tidskrifter Våra folkets hus och Scen & Salong innehåller notiser om ombyggnader och förändringar av husen. Publicitet kring husen är för övrigt vanlig, och tidningarnas klipparkiv är goda men tidskrävande källor. Ofta finner man också material i tryckta sockenbeskrivningar. De på protokoll grundande jubileumsskrifterna utgör likaså goda samman-

ställningar. Om många av husen kan man dessutom hitta material i museernas arkiv.

Surahammars Folkets Hus, uppfört 1929. *Stadsplanen* i Surahammars byggnadsnämnds arkiv.

Nybyggnadsritningar 1929 finns ej kompletta i huset och inga alls i byggnadsnämndens arkiv. Arkitektens egna ritningar ännu ej undersökta.

Ombyggnadsritningar 1969 i byggnadsnämndens arkiv och hos konsulten FIAB i Stockholm.

Styrelseprotokoll, verksamhetsberättelser, medlemsmatriklar, kassaböcker m. m. från 1901 och framåt i Surahammars folkrörelsearkiv i centralskolan.

Historik i tryckt sockenbeskrivning och i Svenska folkrörelser (5, sid. 446—447).

Ombyggnadsskisser och lånehandlingar i FHR:s arkiv i Stockholm.

Pressklipp i arbetarrörelsens arkiv i Stockholm samt bl. a. Västmanlands läns tidnings arkiv.

Minnesskrift finns ej för Folkets-hus-föreningen, däremot finns metallarbetarfackföreningens jubileumsskrifter.

Intervjuer med ordförande och f. d. fackföreningsledare.

Forskningen ingår i inventeringsprojekt som utförs av Sveriges Arkitekturmuseum och Nordiska museet.

Torbjörn Almquist och
Lena Simonsson

Kommersiella byggnader, kontor, försäkringsbolag, banker
Speciella byggnader för affärslivet är en relativt sen företeelse, få exempel finns före 1850. Banker och försäkringsbolag svarar för ett anspråks-

fullt byggande, till stor del lokaliserat till framträdande lägen i stadskärnorna. Det gör att deras fastigheter tidigare haft en värdefull bebyggelse och en intressant äldre historia. De kommersiella byggnaderna är i allmänhet komplicerade och påkostade och har krävt stort projekteringsarbete, som kan finnas dokumenterat inte bara i byggnadsnämndsarkiven utan också i bank- och försäkringsföretagens egna arkiv. En del byggnader har tillkommit efter tävlingar, som har publicerats eller där flera förslag har bevarats. Likaså tillhör många projekt elitarkitekternas produktion och har bevarats i enskilda arkiv eller i Sveriges Arkitekturmuseum. Byggnaderna har som regel uppmärksammats i lokalpressen, och åtskilliga finns presenterade i byggnads- och arkitekturtidskrifter. Utförliga material- och konstruktionsbe-

skrivningar kan finnas, till och med i tryckt form.

Åtskilliga uppgifter kan man hämta i jubileumsskrifter och liknande, som framför allt bankerna utgivit till jubileer. Sådana källor har särskilt värde i de många fall där banker upphört eller slagits samman, vilket lett till att arkivmaterial rensats ut. Likaså kan man finna en del uppgifter i årsberättelser, personaltidningar och broschyrer.

Skandinaviska Enskilda Banken, Eskilstuna, f. d. Södermanlands enskilda bank, Fristadstorget (kv. Växlaren 4).

Stadsplaner och grundkartor i stadsingenjörskontorets arkiv.

Ritningar 1907 förslag (ej utfört), 1910 arkitekturritningar och konstruktionsritningar, 1949 och 1964 ombyggnadsritningar (huvudsakligen rörande interiörer och bottenvåningens exteriör), samtliga i

17. Gamla foton av nu ombyggda interiörer till exempelvis bankbyggnader finns ofta i album i företagens egna arkiv, däremot mindre ofta bilder av exteriörerna. Skandinaviska Enskilda Banken, f. d. Södermanlands enskilda bank, vid Fristadstorget i Eskilstuna, uppförd 1910–11 efter ritningar av Ernst Stenhammar. Interiörbilden foto efter original i bankens arkiv.

byggnadsnämndens arkiv i stadshuset. Ritningar finns också i bankens eget arkiv.

Fotografier av banklokalen i ursprungligt skick och andra äldre bilder i bankens eget arkiv. Gamla bilder från Friestadstorget förvaras i läns museet i Nyköping och i Eskilstuna museum.

Handlingar rörande banken, tidningsklipp m. m. i bankens eget arkiv.

Intervjuer med banktjänstemän om funktionsfrågor och expansionskrav.

Mantalslängder och verifikationer till dessa (riksarkivet) har inte använts i detta fall; de kan emellertid vid 1900-talets början ge uppgifter om antalet anställda, deras namn och adress.

Bankhistorik: K. G. Grandinson, Södermanlands enskilda bank 1867—1916, Eskilstuna 1917. Bankhuset är avbildat i bokverket Sveriges städer (1915).

Resultatet publicerat i artikel i Sörmlandsbygden 1973.

Henrik O Andersson

verk från pionjärtiden är Sveriges industriella etablissementer 1—2 (1872—79).

Den stora byggnadsmassa som tillkom med industrierna har hittills ägnats mycket begränsade forskningar. Intresset börjar emellertid bli allt större även för denna typ av bebyggelse. En översikt är boken Industriminnen (1974, redaktör Marie Nisser), som också behandlar industriminnesvårdens problem. Industriarkitektur i Stockholms innerstad av Fredric Bedoire (1973) är en skrift som med exempel från Stockholm berör olika slag av fabriksbyggnader av varierande konstruktioner under 1800-talet och 1900-talets början.

Av äldre industrianläggningar är järnhanteringsens byggnader bäst dokumenterade med ett antal publikationer och uppsatser om hyttor och hamrar, bruk och bergsmansgårdar.

Industribyggnader

I och med industrialismens genombrott under 1800-talets senare del fick också uppförandet av fabriker och magasin en mycket stor omfattning, ofta med stabila konstruktioner i tegel, järn, stål eller betong. För den del av industribyggandet som skedde inom stadsplanlagt område finns ofta byggnadsnämndsritningar bevarade; för utkantsbebyggelse av detta slag och landsbygdsindustrier saknas de som regel för annat än när det gäller de allra senaste årtiondena. Man hänvisas istället till industriernas egna arkiv och till tryckta monografier över enskilda företag, historiker och minnesskrifter. Ett innehållsrikt

Massafabriker och pappersbruk

De första mekaniska massafabrikerna började byggas i Sverige under 1860-talet och ett årtionde senare introducerades den kemiska massatillverkningen i landet. Massa- och pappersproduktionen utvecklades och expanderade ungefär samtidigt som svensk järnhantering upplevde en svårartad kris med omfattande nedläggningar som följd. I mellersta Sverige — sedan århundraden tillbaka centrum för järnhanteringen — kunde krisen delvis avhjälpas genom att träförädlade företag anlades på en rad platser, där bruksdöden tidigare härjat. En relativt ung fabrik kan följaktligen ha en lång bakgrundshistoria,

där källmaterial rörande ett äldre skede får sökas i andra arkiv än de, som rör den befintliga anläggningen.

Moderna massafabriker och pappersbruk ger till synes ofta intryck av en oöverskådlig anhopning av byggnader, rörledningar och skorstenar. Även i det inre möter man ett komplicerat system av kokare, silar, torkmaskiner och annan utrustning. Liksom när det gäller andra typer av industrianläggningar krävs en förtroghet med processen när en byggnadsinventering skall genomföras. Vid en ingående dokumentation av den maskinella utrustningen bör byggnadshistorikern rekvirera teknikhistorisk sakkunskap.

Fabriksorten uppvisar i regel bostadsområden av olika slag. I slutet av 1800-talet och under det tidiga 1900-talet byggde företagen bostadskaserner och flerfamiljshus av gängse typ för de anställda. Äldre ritningsmaterial återfinns därför i företagens egna arkiv. I början av 1900-talet stimulerade åtskilliga företag egnahemsbyggandet. Hyreshusen uppträdde som en relativt sen företeelse i de utpräglade enindustriorterna. Under 1950- och 1960-talen har företagen i allt större utsträckning överlåtit sina bostadsområden till kommunerna.

Elis Bosæus har skildrat de äldre massafabrikenas och pappersbrukens uppkomst och tidiga utveckling i *Molae Chartariæ Suecanæ*, 1923. Marie Nisser och Helene Sjunnesson har sammanställt en inventeringsrapport över i drift varande massafabriker och pappersbruk i Värmland och Dalsland. Svenska Pappers- och Cellulosaingenjörsföreningens meddelande 19, 1974.

Skoghallsverken, Hammarö kommun, Värmland

Sulfitfabriken anlagd 1915, sulfatfabriken 1917 och pappersbruket 1930. Anslutande arbetarbostäder.

Kartor och situationsplaner. Fabriksanläggningar och samhälle: 1923, 1961, 1963 (reviderad 1966). Skoghallsverkens ritningsarkiv, byggnadsavdelningen. Byggnadsnämndens arkiv, Hammarö kommun. I detta fall finns ett tillfredsställande antal kartor, varför ytterligare arkivinventeringar ej ansågs nödvändiga. För äldre anläggningar än Skoghall söktes även kartmaterial i Brandförsäkringsverket, Strandvägen 19, Stockholm och i Svenska Skadeförsäkringsföreningens arkiv, Skandia, Östra Promenaden, Norrköping.

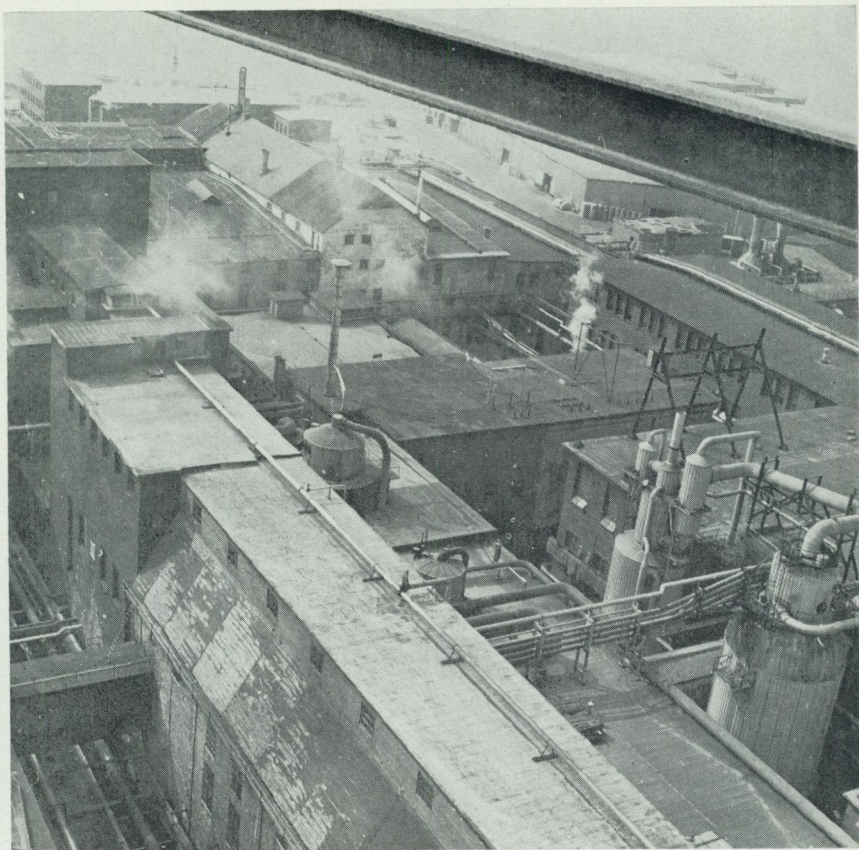
Byggnadsritningar. Sulfitfabriken 1915, 1922 samt följande viktigare ombyggnadsår; sulfatfabriken 1917, 1919 och 1922 samt de viktigaste ombyggnadsåren; pappersbruket 1930 och 1944 i Skoghallsverkens ritningsarkiv, byggnadsavdelningen. Uddeholmsbolagets eget ritningsarkiv i Skoghall befanns så pass fullständigt, att en inventering av byggnadsnämndens arkiv i Hammarö kommun ej ansågs motiverad. *Bostäder:* ritningar till arbetarbostäder i olika områden 1917 (Lillängsviken och Lillängen), 1918 (Rödgrindsgärdet), Förmansbostäder 1919 (Edsviken), Fyrfamiljshus byggda omkring 1920, ombyggda 1954 och 1956 (Rödlön, Vidön) i Skoghallsverkens ritningsarkiv, byggnadsavdelningen. För centrumutbyggnader under 1960-talet, se byggnadsnämndens arkiv, Hammarö kommun.

Foton. Skoghallsverkens egen fotosamling. Ingenjör Esse Zetterquists fotosamling, Skoghall.

Historiska data om fabrikenas grundläggning 1915, 1917, 1930 och utbyggnad i styrelseprotokoll och verksamhetsberättelser i Uddeholmsbolagets arkiv i Föreningen Värmlandsarkiv, Forshaga.

18. Industrianläggningar består ofta av en svåröverskådlig samling byggnader från olika tider. För att förstå dem krävs kunskap om tillverkningsprocesserna. Bilden är tagen från det nya sodahuset i Skoghäll och visar några av massafabrikernas byggnader från 1920-talet och framåt. Foto Marie Nisser 1972.

Personaluppgifter: Företagets personalstatistik under flera år. Kompletterande uppgifter av detta slag kan sökas i mantalslängder i statistiska centralbyråns arkiv i Stockholm.

Pressklipp m.m. i Värmlands museums arkiv, Karlstad.

Materialet presenterat i ovan nämnda inventeringsrapport.

Marie Nisser

Med uthållighet, kombinationsförmåga och litet tur kan man få fram en fyllig berättelse ur arkiven, men man får inte glömma att själva huset är det viktigaste dokumentet. Hand-

lingarna ger oss möjlighet att tyda och datera förändringar i byggnaden. Skarvningar i timret eller tegelmuren, igensatta fönster, märken efter flyttade väggar, lager av tapeter som är klistrade på lättdaterad tidningsmakulatur och andra inredningsdetaljer som snickerier, kakelugnar och beslag visar tillsammans på ett åskådligt sätt hur man anpassat och förändrat byggnaden för skilda funktioner under olika ekonomiska betingelser. Genom att studera hur seg och flexibel en gammal byggnad har varit får man också ökad anledning att vårda

och använda det befintliga huset på dess egna villkor även om det sker för nya ändamål.

Litteratur

Alf Åberg, Läsning av gamla handstilar. 1950.

E. F. Heckscher, De svenska penning-, vikt- och måttsystemen. 1941.

Priser och penningvärde i Sverige sedan 1830. Svenska Handelsbanken. 1973. Stencil.

S. O. Jansson, Måttordbok. 1950.

Ella Heckscher, Släktforskning, 7:e uppl. 1970.

Sven Ljung, Hembygdsforskaren och de offentliga arkiven. 1965.

Otto Waldes katalog över gods- och släktarkiv. Xerox av Waldes handskrivna manuskript finns i riksarkivet, Stockholms stadsarkiv, Kungl. Bibl. samt i universitetsbiblioteken.

Lars Wikström, Fastighetsforskning i stadsarkivet. En översikt av Källmaterialet intill 1850. Stockholms stads arkivnämnds årsberättelse 1968.

Maja Lundqvist, Svensk konsthistorisk bibliografi sammanställd ur den tryckta litteraturen till och med år 1950. 1967.

Svensk historisk bibliografi 1937—74. Avsnitten *ortshistoria* tar med alla historisk-topografiska arbeten som publicerats (de två första delarna behandlar skrifter från 1771—1900), sortera- de landskapsvis.

SUMMARY

An aid for building researchers

Sweden is exceptionally privileged as regards public archives. Land ownership can often be traced all the way back from the 16th c. The National Swedish Land Survey Board has collected in its files maps since the early 17th c. Church books go back to the 17th c. Fire insurance papers, registers of population, drawings for local building boards, inventories of estate and the files of measurings and photographs in the museums, all taken together, make up a unique source for scientific research.

The essay relates what the different documents can offer the scientist interested in building research, and where he can find them. In the concluding section a number of scientists account for the materials they have unearthed concerning specific buildings. The examples are chosen so that different types of buildings are accounted for, and each example can serve as a model for research concerning other similar objects.